

BORBA PROTIV DEZINFORMACIJSKIH NARATIVA I MAPIRANJE TEORIJA ZAVJERE:

SLUČAJ BIH

BORBA PROTIV DEZINFORMACIJSKIH NARATIVA I MAPIRANJE TEORIJA ZAVJERE: SLUČAJ BIH

IMPRESSUM

Urednica: Tijana Cvjetićanin

Autori/ce: Amar Karađuz, Tijana Cvjetićanin, Marija Ćosić, Semir Džebo,

Rašid Krupalija, Maida Salkanović, Nerma Šehović

Obrada podataka i statistička analiza: Semir Džebo

Intervjui: Mladen Lakić

Stručna konsultantica: Katarina Jovanović

Recenzent: Stefan Janjić

Prevod: Sandina Bošnjak

Lektura: Aldijana Zorlak i Elma Ramić

Prelom i dizajn: Dženana Haračić i Alisa Karović

Za izdavača: U.G. Zašto ne

Sarajevo, april 2022.

Ova publikacija urađena je uz finansijsku pomoć Evropske unije.
Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost U.G. "Zašto ne" i
ni u kojem slučaju ne predstavlja stanovišta Evropske unije.

1. SAŽETAK (5)

2. UVOD (8)

- 2.1. Zašto ovo istraživanje? **(8)**
- 2.2. Teoretski okvir i postojeća istraživanja teorija zavjere **(9)**
- 2.3. Fact-checking i infodemija: BiH i region **(15)**
- 2.4. Covid-19 pandemija u BiH **(17)**

3. METODOLOGIJA (23)

- 3.1. Dizajn istraživanja **(23)**
- 3.2. Kvantitativno istraživanje **(24)**
 - 3.2.1. Pitanja o teorijama zavjere i kompleksnim dezinformacijskim narativima **(26)**
 - 3.2.2. Tipovi teorija zavjere i kompleksni dezinformacijski narativi **(28)**
 - 3.2.3. Dubinska pitanja **(32)**
- 3.3. Kvalitativno istraživanje **(32)**

4. REZULTATI ANKETE I ANALIZA PODATAKA (34)

- 4.1. Uzorak istraživanja (demografski podaci) **(34)**
- 4.2. Vjerovanja u teorije zavjere: Rezultati ankete **(38)**
 - 4.2.1. Vjerovanje u teorije zavjere prema temi narativa **(45)**
 - 4.2.1.1. Antivakcinacijske teorije zavjere i utjecaj na ponašanje **(46)**
 - 4.2.1.2. Stavovi i vjerovanja o vakcinama protiv Covid-19 **(48)**
 - 4.2.1.3. Zablude o vakcinama protiv Covid-19 **(53)**
 - 4.2.2. Teorije zavjere vezane za Covid-19 **(56)**
- 4.3. Izvori informacija o vakcinama protiv Covid-19 i pandemiji **(61)**
 - 4.3.1. Online izvori informacija **(62)**
 - 4.3.2. Javne ličnosti kao izvori informacija **(66)**
- 4.4. Povjerenje u institucije **(70)**
 - 4.4.1. Korelacije između povjerenja u institucije i stavova i ponašanja **(72)**

5. DISKUSIJE U FOKUS-GRUPAMA (76)

- 5.1. Kvalitativna provjera nalaza istraživanja: Vjerovanja o pandemiji i vakcinama **(77)**
 - 5.1.1. Kontradiktorna vjerovanja o koronavirusu: Rezultati upitnika **(78)**
 - 5.1.2. Kontradiktorna vjerovanja o protestnim skupovima: Rezultati upitnika **(79)**
- 5.2. Kvalitativna provjera nalaza istraživanja: Povjerenje i izvori informacija **(81)**
- 5.3. Reakcije na tačne informacije **(84)**

6. INTERVJUI (85)

7. ZAKLJUČCI (90)

- 7.1. Ograničenja ovog istraživanja (90)
- 7.2. Generalno vjerovanje u teorije zavjere (91)
- 7.3. Povjerenje i informacijska pismenost (92)

8. PREPORUKE (96)

- 8.1. Dugoročne politike za izgradnju otpornosti prema teorijama zavjere i dezinformacijama (96)
 - 8.1.1. Izgradnja povjerenja (97)
 - 8.1.2. Obrazovanje i informacijska pismenost (99)
- 8.2. Kampanje informisanja: Prevencija ukorjenjivanja dezinformacija i teorija zavjere (102)
- 8.3. Strategije za zaustavljanje štetnih posljedica: Promjena ponašanja (104)

9. LITERATURA (106)

10. DODATAK (109)

SAŽETAK

Ovo istraživanje pokazuje da je oko polovine stanovništva Bosne i Hercegovine uglavnom neodlučno kada se radi o vjerovanju u teorije zavjere ili da se podjednako slažu sa nekim, a ne slažu sa drugim "zavjerološkim" narativima. Demografski gledano, u ovoj populaciji je **nešto više žena nego muškaraca, više srednjovječnih i osoba bez fakultetskog obrazovanja i češće živi u ruralnim nego u urbanim područjima.**

Skoro 30% ispitanika/ca smatra tvrdnje preuzete iz teorija zavjere mogućim ili istinitim. Više sklonosti ka takvim vjerovanjima nalazimo među **muškarcima, grupama starije životne dobi (preko 55 godina), kod osoba bez fakultetskog obrazovanja, kao i među ruralnim stanovništvom.**

Manje od četvrtine populacije ne vjeruje u takve tvrdnje. Među njima preovladavaju muškarci, **osobe mlađe životne dobi (ispod 34 godine), te fakultetski obrazovano i stanovništvo koje živi u urbanim naseljima.**

Međutim, ove razlike nisu posebno značajne, jer su različite demografske grupe zastupljene u ovim grupama u postocima koji su slični njihovom udjelu u ukupnom uzorku (na primjer, rodna razlika je najviše naglašena u grupi onih koji/e vjeruju u teorije zavjere, ali muškarci su tek 5% zastupljeniji u ovoj grupi u odnosu na njihovu zastupljenost u ukupnom uzorku, dok su žene podzastupljene u istom postotku).

Ovaj se rezultat, međutim, ne odnosi jednako na različite tipove teorija zavjere. Pogrešna vjerovanja o pandemiji Covid-19 stekla su značajno uporište u društvu i više su rasprostranjena nego druge teorije zavjere. Sklonost ka vjerovanju u teorije zavjere o pandemiji je sveprisutna, gdje pojedine tvrdnje dostižu nivo slaganja od čak 73%.¹ Slično tome, neke demografske skupine pokazuju više sklonosti ka određenim vrstama teorija zavjere (npr. muškarci su znatno skloniji vjerovanju u antisemitske teorije zavjere, dok su starije dobne skupine znatno manje sklone vjerovati teorijama zavjere o Covid-19).

Lažni narativi o vakcinama protiv Covid-19 manje su prihvaćeni od onih vezanih za porijeklo, širenje i posljedice pandemije. To se vidi kako u stavovima i vjerovanjima, tako i u odlukama vezanim za zdravlje, s obzirom na to da je preko 50% ispitanika/ca (kojih je ukupno bilo 1.018) bilo vakcinisano protiv Covid-19 u decembru 2021.

¹ Tvrđnja da su bolnice lažno prikazivale smrti nastale uslijed drugih razloga (sve bolničke smrti) kao smrti od bolesti Covid-19.

Premda ovo nije zadovoljavajući nivo imunizacije, ovaj postotak pokazuje da bi stopa imunizacije u BiH mogla biti viša nego što pokazuje zvanična statistika, koja se oslanja na zastarjele podatke popisa iz 2013. godine.

Ustanovljene su korelacije između vjerovanja u teorije zavjere i varijabli kao što su povjerenje u institucije, vakcinacijski status i izbor izvora informiranja. Ljudi koji nisu vakcinisani skloniji su teorijama zavjere od onih koji jesu, imaju niži nivo povjerenja u institucije (posebno zdravstvene), gravitiraju prema online izvorima informacija o vakcinama i pandemiji (koje najčešće traže/nalaze na Facebooku). Oni/e su također skloniji/e vjerovati javnim ličnostima koje šire teorije zavjere nego stručnjacima/kinjama čije su informacije zasnovane na činjenicama. Fokus-grupe su dodatno potvrdile da su odluke vezane za zdravlje, kao što je odbijanje vakcinacije, pod jakim uticajem navedenih varijabli.

Kod osoba koje vjeruju u teorije zavjere o vakcinama protiv Covid-19, takva uvjerenja su veoma čvrsta i one uglavnom nisu spremne da ih preispituju. Diskusije u fokus-grupama, koje su uključivale više od 34 učesnika/ca, pokazuju da je prilika za učinkovitu informativnu kampanju o imunizaciji vjerovatno propuštena, te da bi jedan drugačiji pristup – kojim bi se istakle konkretne koristi od vakcinacije koje nisu nužno vezane za zdravstvenu dobrobit (posao, putovanja, pristup javnim prostorima) – mogao imati više uspjeha u podizanju stope imunizacije u društvu.

Prilikom interpretacije ovih rezultata treba imati na umu da su za ispitivanje vjerovanja u teorije zavjere korištene nedvosmisленo netačne tvrdnje, dok su neke sadržale i elemente destruktivnih svjetonazora, kao što su antisemitizam, ksenofobija i antinaučni stavovi. Iako je zabrinjavajuće da skoro polovina stanovništva generalno nije sigurna da li su ove pogrešne i potencijalno radikalizirajuće tvrdnje istinite, ta činjenica ipak ostavlja dovoljno prostora za razmišljanje o strategijama i politikama izgradnje otpornosti prema takvim narativima i prevenciji njihovog daljnog širenja.

Kreatori/ce javnih politika trebalo bi da razmotre različite pristupe u rješavanju problema identificiranih u ovom istraživanju, na različitim nivoima:

1. Na širem nivou i kroz sistemski orijentisan pristup, trebalo bi usvojiti politike i aktivnosti usmjereni na **povećanje ukupne otpornosti prema teorijama zavjere i dezinformacijama**. Intervjui sa predstavnicima/ama relevantnih sektora provedeni u sklopu ovog istraživanja, kao i literatura u ovoj oblasti, ukazuju na to da je multisektorski pristup od presudnog značaja za kreiranje takvih politika. One se moraju fokusirati na **jačanje informacijske pismenosti u društvu** i pri tome kombinirati znanja i vještine iz oblasti kao što su medijska pismenost, digitalna

pismenost, naučna pismenost i sličnih, uključiti ih u obrazovni sistem na smislen način, prilagoditi ih stvarnim potrebama i izazovima digitalnog doba, te ih široko promovirati putem medija i javnog sektora.

2. U kriznim situacijama kao što je trenutna pandemija, institucije - naročito one u sektorima poput zdravstvenih i obrazovnih - trebaju **usvojiti ciljane politike i aktivnosti kako bi preduprijedile akutne dezinformacijske poremećaje i njihovo širenje**. Odgovori na fenomene kao što je anivakcinacijska propaganda, ali i druge potencijalno radikalizirajuće ideje i pokrete, moraju se usvajati brzo, biti zasnovani na naučnom znanju i uključivati doprinos eskperata/ica iz relevantnih oblasti. Stručno znanje je ključno ne samo za razvijanje takvih politika već i za prepoznavanje dezinformacijskih trendova u ranoj fazi, kako bi se zaustavili ili minimizirali prije nego što postanu opšteprihvaćene u društvu.

3. U slučajevima u kojima je propuštena prilika da se javnost „imunizira“ protiv opasnih dezinformacijskih narativa, što se desilo sa Covid-19 pandemijom, treba razmotriti **politike zaustavljanja štetnih posljedica** kako bi se pokušalo utjecati barem na ponašanje, ako ne na stavove i vjerovanja. Kao i u prethodnim pristupima, ove politike trebaju biti zasnovane na egzaktnim istraživanjima i stručnom znanju.

UVOD

ZAŠTO OVO ISTRAŽIVANJE?

Protiv krivih uvjerenja se najteže boriti kada predstavljaju dio sistema vjerovanja, to jest „temeljnih vjerovanja“ koja su dio ličnog i/ili kolektivnog identiteta. Kod izoliranih i/ili banalnih dezinformacija, koje nisu vezane za ličnu ili grupnu identifikaciju, ne postoji jak otpor ka usvajanju činjenica koje protivrječe prethodno usvojenom vjerovanju. Međutim, kada je neka dezinformacija dio kompleksnijeg sistema vjerovanja, ona ima drugačiju težinu i onima koji/e je usvoje može biti teško ili nemoguće da prihvate činjenice, jer bi to predstavljalo prijetnju za njihov sistem vjerovanja kao takav.

Praksa fact-checkinga i borbe protiv dezinformacija pokazala je da je ovo tačno, posebno u vrijeme pandemije, kad su takvi sistemi vjerovanja dodatno ojačali u kriznom i nesigurnom vremenu. Ovo zahtijeva jedan drugačiji pristup relevantnih aktera, koji bi bio više proaktivnog nego reaktivnog, baziran na istraživanjima i dostupnim empirijskim dokazima, te usmjeren na nova istraživanja prilagođena specifičnim društvenim i kulturnim okolnostima u različitim državama i regijama.

Negativne posljedice vjerovanja u teorije zavjere vezane za pandemiju u Bosni i Hercegovini i Jugoistočnoj Evropi jasno su vidljive. Međutim, nedostaju nam odgovori koji bi ove fenomene objasnili uz pomoć empirijskih podataka. Koliko su prisutna vjerovanja u takve narative i kako su tačno utjecala na ponašanje ljudi i njihove odluke o sopstvenom zdravlju? Kojim izvorima informacija su bh. građani/ke poklonili povjerenje u kakofoniji koja je nastala u medijima i na društvenim mrežama? Postoje li veze između ovih i drugih sistema vjerovanja koja se temelje na pogrešnim informacijama? Kako relevantni akteri vide svoje uloge i svoju odgovornost za osiguravanje tačnog informisanja u okolnostima u kojima su ugroženi životi?

Kako bismo odgovorili/e na ova pitanja, odlučili/e smo istražiti sisteme informacijskih poremećaja, kao što su teorije zavjere i kompleksni dezinformacijski narativi, fokusirajući se na one vezane za pandemiju.

Ovim istraživanjem želimo pružiti empirijske podatke o sadržaju, obimu i rasprostranjenosti vjerovanja u teorije zavjere i slične narative; istražiti kako ova vjerovanja utiču na stvarne životne odluke i ponašanje (posebno u vezi sa imunizacijom protiv Covid-19), te ustanoviti odnose između takvih vjerovanja i drugih skupina podataka, kao što su demografske karakteristike, informacijske navike, povjerenje u

institucije i javne aktere, sklonost ka nenaučnim stilovima mišljenja. Dodatno, u sklopu ovog istraživanja želimo proučiti reakcije ljudi koji vjeruju u takve narative na različite pristupe u opovrgavanju netačnih ili komuniciranju tačnih informacija.

Nadamo se da će prikupljanjem ovih podataka i utvrđivanjem korelacija između biti pruženi značajni uvidi u pokretačke mehanizme "infodemije" i njenih posljedica. Još više se nadamo da će podaci iz ovog istraživanja biti korišteni za izradu kratkoročnih i dugoročnih strategija usmjerenih na borbu protiv štetnih sistema vjerovanja, te da će preporuke iz ovog istraživanja pomoći u kreiranju takvih politika i strategija.

TEORETSKI OKVIR I POSTOJEĆA ISTRAŽIVANJA TEORIJA ZAVJERE

Istraživanja teorija zavjere su dosad uglavnom bila fokusirana na psihološke i sociološke faktore u usvajanju takvih vjerovanja. Zbog kompleksnosti ovog pitanja, ne postoji jedinstvena definicija teorije zavjere. Ovisno o obimu interesa za ovo pitanje, različiti istraživači/ce definiraju fenomen stavljući akcent na različite elemente. Za potrebe ovog istraživanja, teorija zavjere definira se kao narativ koji pruža netačan ili neprovjerljiv opis nekog fenomena, događaja ili osobe, predstavljajući ih kao dio ili rezultat zlonamjernog tajnog plana, bez činjeničnih dokaza za takve tvrdnje.²

Prema istraživačkom radu iz 2019. pod naslovom „Razumijevanje teorija zavjere“, u svom najjednostavnijem obliku, teorija zavjere služi kao objašnjenje događaja koji je politički, društveno ili na drugi način relevantan, prema kojem postoji zavjera više od jednog aktera.³ Stranica Evropske komisije posvećena borbi protiv dezinformacija koristi definiciju prema kojoj teorije zavjere predstavljaju vjerovanja da su „određeni događaji ili situacije tajno kontrolisani od strane zlonamjernih moćnih faktora“.⁴

² Primjer: Cvjetićanin, Tijana, et al. *Dezinformacije u online sferi: Slučaj BiH*. Udruženje građana/ki Zašto ne, 2019, str. 89.

https://zastone.ba/app/uploads/2019/05/Dezinformacije_u_online_sferi_Slucaj%20BiH_BHS.pdf (pristupljeno 12.2.2022).

³ Douglas, Karen, et al. "Understanding Conspiracy Theories". *Political Psychology*, 40(S1), 2019, str. 3-35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>.

⁴ *Identifying Conspiracy Theories*. European Commission. https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/fighting-disinformation/identifying-conspiracy-theories_en (pristupljeno 13.2.2022).

Kao takve, teorije zavjere imaju šest zajedničkih elemenata: navodni i tajni zaplet, zavjereničku grupu, „dokaz“ koji prividno podržava teoriju zavjere; pogrešno sugeriraju da se ništa ne događa tek tako i da slučajnosti ne postoje, dijele svijet na dobre i loše, te neopravdano optužuju osobe ili grupe ljudi. Dodatna karakteristika teorija zavjere je pretpostavka da zavjerenci/e koji/e stoje iza teorije zavjere nisu svemoćni/e i stoga moraju operirati u tajnosti.⁵

Historijski gledano, konspiracijski narativi datiraju iz vremena Rimskog Carstva,⁶ ali su dosegli zlatno doba tokom renesanse u Evropi.⁷ No, antisemitske teorije zavjere, koje su među najrasprostranjenijim, imaju svoje korijene i prije toga, u srednjem vijeku,⁸ opstajući sve do modernih vremena. Antisemitske teorije zavjere stvorile su prostor za nove teorije zavjere čije su mete bili drugi akteri, ali nikad nisu nestale, te su u nekim slučajevima inkorporirane u druge konspiracijske narative. Dolaskom renesanse, tajna društva, kao što su iluminati, postaju predmetom optužbi za razne zavjere,⁹ dok su političke teorije zavjere procvjetale ulaskom u nestabilno dvadeseto stoljeće. Preciznije, te su teorije od početka stoljeća korištene kao politički alati da se legitimiziraju pokolji i represija.¹⁰ Kako su decenije prolazile, dolazilo je do prelaska na teorije usmjerenе protiv establišmenta.¹¹

Pojava interneta u tom smislu nije uzrokovala kvalitativnu promjenu, ali jeste doprinijela jačanju teorija zavjere jer se globalna mreža pokazala moćnim sredstvom za širenje konspiracijskih narativa.¹²

U današnjoj Bosni i Hercegovini (BiH) rasprostranjenost teorija zavjere je značajna: skorija istraživanja pokazuju da čak 96% ispitanika/ca vjeruje u barem jednu teoriju zavjere.¹³

⁵ Keeley, Brian. "Of Conspiracy Theories". *Journal of Philosophy*, 96(3), 1999, str. 109-126. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1084585.

⁶ Pagán, Victoria Emma. "Conspiracy Theories in the Roman Empire". *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, Routledge, 2021, str. 535-540.

⁷ Oberhauser, Claus. "Freemasons, Illuminati and Jews: Conspiracy Theories and the French Revolution". *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, Routledge, 2021, str. 556.

⁸ Byford, Jovan. "Conspiracy Theories". *Key Concepts in the Study of Antisemitism*, Palgrave Macmillan, 2021, str. 79-92.

⁹ Pipes, Daniel. *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where It Comes From*. New York, Touchstone Book, 1999.

¹⁰ Girard, Pascal. "Conspiracy Theories in Europe During the Twentieth Century". *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, Routledge, 2021, str. 572-574.

¹¹ Ibid, str. 574-5.

¹² Stano, Simona. "The Internet and the Spread of Conspiracy Content". *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, Routledge, 2021, str. 484.

¹³ Turjačanin, Vladimir, et al. *Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini - Istraživanje zavjereničkih uvjerenja u postkonfliktnom društvu*. Sarajevo, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2018. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/15007.pdf>

Teorije zavjere se mogu grupirati na osnovu različitih kriterija klasifikacije. Jedan od njih je obim.¹⁴ Prema ovoj klasifikaciji, teorije zavjere se dijele na teorije vezane za događaje (zavjera se smatra odgovornom za tačno određeni set događaja), sistemske teorije (smatra se da zavjera ima široke ciljeve koji podrazumijevaju uspostavu kontrole nad određenom državom, područjem, ili čak cijelim svijetom) i „superzavjere“ (povezivanje više zavjera u hijerarhijsku strukturu). Druga osnova za klasifikaciju može biti tip primarnih aktera/ki koji se optužuju za zavjeru, u odnosu na to da li se percipiraju kao da se nalaze unutar ili izvan grupe u kojoj se prenosi narativ.¹⁵

Najčešće korištena skala za mjerjenje sklonosti ka konspiracijskim vjerovanjima, koju su razvili Brotherton i drugi,¹⁶ dijeli teorije zavjere u pet konceptualno različitih kategorija zasnovanih na faktorskom opterećenju (mjerjenje koncepata koji se ne mogu kvantificirati). Ove kategorije obuhvataju: malverzacije vlasti (teorije zavjere koje uključuju optužbe o rutinskim zavjerama vlasti), vanzemaljska zataškavanja (navodne zavjere koje imaju za cilj da prikriju postojanje vanzemaljskog života), zlonamjerne globalne zavjere (teorije prema kojima male, moćne grupe pojedinaca kontroliraju najvažnije događaje u svijetu), ugrožavanje ličnosti (navodne zavjere vezane za namjeru da se aktivnostima, kao što su kontrola uma ili namjerno puštanje virusa ograniče ljudske slobode i ugrozi zdravlje), te kontrola i suzbijanje informacija (od strane vlasti, medija, naučnika/ca i korporacija).

Prema istraživanju iz 1999. pod naslovom „Vjerovanja u zavjere“, suprotno raširenom vjerovanju, ne postoji potvrda da ljudi vjeruju u teorije zavjere jer preferiraju jednostavna objašnjenja kompleksnih događaja.¹⁷ U ovom radu, istraživači/ce su koristili/e kanonsku korelaciju da ispitaju vezu 11 pojedinačnih varijabli razlike i dvije mjere vjerovanja u teorije zavjere, te su ustanovili/e da su vjerovanja u teorije zavjere u pozitivnoj korelaciji sa visokim stepenom otuđenja, nemoći, neprijateljstva i bivanja u nepovoljnem položaju. Prema nalazima studije koja je uključivala 348 stanovnika/ca jugozapadnog New Jerseyja (SAD), za osobe koje vjeruju u jednu teoriju zavjere je više vjerovatno da će se prikloniti i drugim konspiracijskim teorijama.¹⁸

¹⁴ Barkun, Michael. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. University of California Press, 2003, str. 6.

¹⁵ Walker, Jesse. *The United States of Paranoia: A Conspiracy Theory*. HarperCollins Publishers, 2013.

¹⁶ Brotherton, Robert, et al. "Measuring Belief in Conspiracy Theories: The Generic Conspiracist Beliefs Scale". *Frontiers in Psychology*, 2013, (4), str. 279.

<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00279>.

¹⁷ Abalakina-Paap, Marina, et al. "Belief in Conspiracies". *Political Psychology*, 1999, (20), str. 637-647. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00160>.

¹⁸ Goertzel, Ted. "Belief in Conspiracy Theories". *Political Psychology*, 1994, 15(4), str. 731-742. <https://doi.org/10.2307/3791630>.

Studija je zaključila da postoji korelacija između vjerovanja u teorije zavjere i faktora kao što su manjak interpersonalnog povjerenja i nesigurnosti vezane za zaposlenje. Međutim, prema istraživanju iz 2012. godine,¹⁹ različite teorije zavjere ne moraju imati međusobno kompatibilne narative da bi jedna ista osoba vjerovala u njih.

Dvije studije su utvrdile da, što su više učesnici/e prve studije vjerovali/e da je princeza Diana lažirala vlastitu smrt, to su više vjerovali/e da je ubijena; što su više učesnici/e druge studije vjerovali/e da je Osama bin Laden već bio mrtav kad su specijalne snage SAD-a izvršile upad u njegov posjed u Pakistanu, to su više vjerovali/e da je on još živ. Modeli hijerarhijske regresije koji su korišteni u ovom istraživanju pokazali su da između teorija zavjere koje su međusobno nekompatibilne postoji pozitivna korelacija jer se obje temelje na stavu da su vlasti uključene u prikrivanje i zataškavanje. Stoga, vjerovanje u teorije zavjere ne ispunjava nužno svrhu objašnjavanja događaja ili fenomena, već više ima veze sa odbrambenim mehanizmima koji se aktiviraju u nepovoljnim situacijama.

Faktor koji, čini se, posebno potiče konspiracijski način razmišljanja, jeste nizak nivo povjerenja u vlast, kojem u velikoj mjeri doprinose skandali u koje su uključeni vladini zvaničnici. Politička klima obilježena skandalima povoljna je za konspiracijska vjerovanja (Einstein, Glick 2013). Ovo se odnosi čak i na teorije zavjere koje nisu vezane za aktuelne političke skandale, što znači da će generalna sklonost ka teorijama zavjere rasti u takvoj klimi, neovisno o tome da li se one bave aktuelnim događajima.

Povjerenje u vlasti Bosne i Hercegovine je kontinuirao nisko, kao što je pokazala anketa koju je provelo Vijeće za regionalnu saradnju, što objašnjava popularnost teorija zavjere u svim slojevima društva.²⁰

Istraživanje iz 2018. je utvrdilo da osjećaj pripadnosti nekoj etničkoj skupini pozitivno korelira sa prihvatanjem teorija zavjere u Bosni i Hercegovini. Vrijedi i obratno: osjećaj pripadnosti široj bh. zajednici i povjerenje u institucije na državnom nivou negativno koreliraju sa sklonošću da se vjeruje u teorije zavjere. Potvrđujući prethodne nalaze, ovi istraživači/ce su ustanovili/e da je više vjerovatno da će osobe sa konzervativnim političkim uvjerenjima vjerovati u teorije zavjere. Međutim, suprotno nekim ranijim nalazima, ovo istraživanje je pokazalo da osobe koje vjeruju u teorije zavjere imaju tendenciju da budu više politički aktivne.

¹⁹ Wood, M. J. et al. "Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories". *Social Psychological and Personality Science*, 2012, 3(6).

<https://doi.org/10.1177/1948550611434786>.

²⁰ Balkan Public Barometer. Regional Cooperation Council.

<https://www.rcc.int/balkanbarometer/results/2/public> (pristupljeno 13.2.2022).

Potencijalno objašnjenje ovoga, prema istraživačima/cama, leži u tome da je politička participacija u BiH usko povezana s etničkim identitetom.²¹

U političkom smislu, teorije zavjere funkcioniraju kao jedan od načina identifikacije – pristaše jedne političke opcije će se međusobno prepoznati razmjenjujući konspiracijska uvjerenja, naprost zato što teorije zavjere funkcioniraju kao i bilo koji drugi set političkih stavova. Članovi/ce jedne grupe će vjerovatno uspješno identificirati teoriju zavjere koja favorizira njihovu grupu i targetira suparničku grupu (Smallpage, Enders, Uscinski, 2017). Komunicirajući u okvirima jasne političke pristrasnosti, teorije zavjere signaliziraju članovima/icama grupe ko je poslao poruku, ko stoji na suprotnoj strani i šta bi mogla biti prijetnja ili opasnost za njih. Imajući to na umu, odbacivanje teorija zavjere koje su vezane za određenu (političku) opciju bi se prije dogodilo ukoliko se takvi narativi razdvoje od tog grupnog i političkog identiteta, nego što bi na njega uticalo pružanje novih i tačnih informacija osobama koje su usvojile ta uvjerenja. U bh. kontekstu, u kojem je stranačko opredjeljenje blisko povezano sa etnonacionalnom identifikacijom, to bi moglo značiti da bi se prihvачene teorije zavjere trebale odvojiti od tri dominantna etnopolička narativa.

Skorašnje istraživanje je pokazalo da medijsko izvještavanje o pitanjima kojima se bave teorije zavjere (npr. izvještavanje medija o izborima) dodatno hrani vjerovanje u njih (Edelson, Alduncin, Krewson, Sieja, Uscinski, 2017). Nalazi Indeksa medijskih sloboda Reportera bez granica pokazuju da BiH ima liberalno medijsko okruženje, zauzimajući 58. mjesto od 180 zemalja u svijetu 2021. godine.

Bh. mediji su opsežno izvještavali o pandemiji, uključujući i pitanja vezana za vakcine protiv Covid-19. Značajan dio ovog izvještavanja odnosio se na brige oko rizika vakcinacije, koji je ponekad bio prenaglašen čak i u *mainstream* medijima u Bosni i regionu.²²

²¹ Turjačanin, Vladimir, et al. "Teorije zavjere"

²² Ovo je bilo posebno primjetno u vezi sa AstraZeneca Covid-19 vakcinom, gdje je takvo izvještavanje povremeno prelazilo u širenje dezinformacija o percipiranim ili očekivanim rizicima vakcinacije.

Naprimjer, njemačka kancelarka Angela Merkel, koja je jasno izrazila povjerenje u AstraZeneca vakcincu, bila je pogrešno citirana, te joj je pripisana izmišljena izjava da „nema namjeru da bude cijepljena tom vakcinom”.

Vidjeti: Salkanović, Maida. "Angela Merkel i vakcine: Klikbejt hrani nepovjerenje prema vakcinama".

Raskrinkavanje, 10.3.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/angela-merkel-i-vakcine-klikbejt-hrani-nepovjerenje-prema-vakcinama> (pristupljeno 15.2.2022).

U drugim slučajevima, zvanične izjave i dokumenti institucija kao što su Centri za kontrolu bolesti (CDC) o sigurnosti vakcine, objavljene su uz izostavljanje važnih informacija, stvarajući tako utisak da su nuspojave i neželjene posljedice češće ili ozbiljnije nego što jesu.

Vidjeti: Karađuz, Amar. "Manipulacije i činjenice o miokarditisu i perikarditisu poslijе imunizacije mRNA vakcinama". *Raskrinkavanje*, 22.7. 2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/manipulacije-i-činjenice-o-miokarditisu-i-perikarditisu-poslijе-imunizacije-mrna-vakcinama> (pristupljeno 15.2.2022).

Međutim, ukoliko postoji veza između medijskog izvještavanja o vakcinaciji, okljevanju ljudi da se vakcinišu i rasprostranjenosti teorija zavjere o vakcinama, neophodno je dodatno istraživanje da bi se ona utvrdila.

Razvojem interneta, medijska publika prestala je biti samo pasivni konzument vijesti, te je postala aktivniji učesnik koji dijeli, komentira i čak kreira sadržaj. Ova „demokratizacija“ online javnog prostora donijela je određene koristi, ali je nedostatak regulacije sadržaja olakšao širenje teorija zavjere. Pored interaktivnosti, ovo je također omogućilo publici da lako dijeli sadržaj koji kreira, čineći je tako ne samo prenosnikom teorija zavjere već i njihovim kreatorom. Društvene mreže, kao mjesta na kojima su teorije zavjere lako dostupne i lako se šire zahvaljujući algoritmima,²³ u proteklom periodu su počele u različitoj mjeri moderirati sadržaje u kojima se prenose netačne infomacije. To ih je, međutim, učinilo manje privlačnim zagovornicima/ama teorija zavjere, s obzirom na to da su počele razvijati karakteristike koje oni/e tradicionalno vezuju za „elite“ kao glavne aktere konspiracijskih narativa: moćne, sveprisutne i naklonjene *mainstream* objašnjenjima aktuelnih događaja. Teoretičari/ke zavjere, stoga, prolaze kroz neku vrstu paradoksa: nemaju povjerenja u iste one platforme o kojima ovisi stvaranje i širenje njihovih uvjerenja. To je dovelo do stvaranja relativno novog fenomena platformi koje privlače korisnike/ce obećanjima da sadržaji koje objavljaju neće biti „cenzurirani“, tj. moderirani.²⁴

²³ *How the Facebook algorithm works and ways to outsmart it*. Sprout Social, 20.9.2021.

<https://sproutsocial.com/insights/facebook-algorithm/> (pristupljeno 12.2.2022).

²⁴ Rogers, R. „Deplatforming: Following extreme internet celebrities to telegram and alternative social media“. *European Journal of Communication*, 2020, 35(3), str. 213–229.

<https://doi.org/10.1177/0267323120922066>.

FACT-CHECKING I INFODEMIJA: BIH I REGION

Projekti i inicijative koje se bave provjerom činjenica (*fact-checking*) prisutne su u jugoistočnoj Evropi duže od jedne decenije, ali je ta praksa dobila naročito značajan poticaj zadnjih godina, a posebno s eksplozijom dezinformacija tokom pandemije Covid-19. Najistaknutije *fact-checking* platforme u regionu predstavljaju projekte etabliranih nevladinih organizacija koje rade na jačanju demokracije.²⁵ Inicijalni projekti bili su usmjereni uglavnom na provjeru političkih izjava, proširujući se kasnije na provjeru tvrdnji objavljenih u medijima ili sadržaja na društvenim mrežama (posebno od ljeta 2020, kada su se četiri takve organizacije iz regionala uključile u Facebookov program, to jest partnerstvo sa neovisnim fact-checkerima).²⁶

U maju 2020. godine, formirana je mreža fact-checkera jugoistočne Evrope pod nazivom SEE Check,²⁷ s ciljem da pruži koordiniran odgovor na dezinformacije o pandemiji, kojs su počele kružiti u medijima i na društvenim mrežama u do tada neviđenom broju. Ove dezinformacije uključivale su teorije zavjere o porijeklu i "svrsi" virusa, čitavu lepezu različitih tvrdnji o lijekovima i tretmanima za ovu bolest, kao i brojne izmišljotine o opasnostima vakcinacije, koje su se pojavile i prije samih vakcina protiv Covid-19.

Istraživanje dezinformacija o pandemiji Covid-19, bazirano na fact-checking analizama članica ove mreže, objavljeno je 2020.²⁸ U njemu se upozorava da će vakcine i vakcinacija protiv Covid-19 najvjeroatnije biti fokus dezinformacijskih kampanja online teoretičara/ki zavjere i sličnih „kreatora sadržaja“ u 2021. godini.

²⁵ Graves, Lucas i Federica Cherubini. "The Rise of Fact-Checking Sites in Europe". *Reuters Institute for the Study of Journalism with the support of Google Digital News Initiative*, 2016.

<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/research/files/The%2520Rise%2520of%2520Fact-Checking%2520Sites%2520in%2520Europe.pdf> (pristupljeno 12.2.2022).

²⁶ "Four Western Balkans' fact-checking organisations join Facebook's platform against disinformation". *Wired*, 14.8.2020. <https://www.wired.gov.net/wg/news.nsf/articles/Four+Western+Balkans+factchecking+organisations+join+Facebooks+platform+against+disinformation+14082020152500?open> (pristupljeno 15.2.2022).

²⁷ Mrežu čini šest uredništava (Raskrinkavanje.ba u BiH, Faktograf.hr u Hrvatskoj, Raskrinkavanje.me u Crnoj Gori, FakeNews.rs i Raskrikavanje.rs u Srbiji i Razkrinkavanje.si u Sloveniji). Vidi više: <https://seecheck.org/index.php/about/>.

²⁸ Krupalija, Rašid, et al. *Disinformation During Covid-19 Pandemic*. Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit Bosnien-Herzegowina, 2020. https://www.freihheit.org/sites/default/files/2021-05/disinformation_covid-19_march_2021.pdf (pristupljeno 15.2.2022).

Ovo se predviđanje u velikoj mjeri pokazalo istinitim, što je pokazao ogroman broj dezinfomacija o vakcinama, ali i niska stopa imunizacije koja je to ostala čak i nakon što su vакcine postale široko dostupne u svim zemljama u regiji. Istraživanje ukazuje upravo na to da informisanje o vakcinaciji na internetu može negativno utjecati na donošenje odluka o imunizaciji, te upozorava:

„Ako stopa „proizvodnje“ dezinformacija o vakcinama nastavi rasti, one bi mogle odnijeti pobjedu u online borbi za pažnju publike. Ukoliko se to desi, može se desiti da će ključni uticaj na odluke o imunizaciji, koje su od presudnog značaja za suzbijanje tragičnih gubitaka života i ugrožavanja egzistencije uzrokovanih pandemijom, možda izvršiti već ustaljeni antivakcinacijski narativi potekli od prvobitne hipoteze pokreta, netačne tvrdnje o vezi između MMR vakcine i autizma, uspostavljene u diskreditiranom pseudonaučnom “istraživanju” Andrewa Wakefielda. Drugim riječima, od 20 godina stare dezinformacije, za koju se zna da je netačna gotovo od trenutka kada se pojavila. O tom „efektu leptira“ treba da razmišlja svako ko se bavi dezinformacijama, koliko god one bile male, pogotovo u vrijeme globalne krize”.

PANDEMIJA COVID-19 U BIH

Početkom 2020. godine, medijki izvještaji o novoj bolesti u Kini u velikoj mjeri su naginjali senzacionalizmu u cijeloj regiji. U to vrijeme još uvijek udaljeni virus tada je bio prikazivan bližim nego što je stvarno bio,²⁹ bilo kroz potpuno izmišljene vijesti o prvim slučajevima bolesti^{30, 31} ili kroz viralne poruke o smrtnim slučajevima od bolesti koja u to vrijeme još nije ni bila prisutna u regionu.³² Moguće je da su ovi rani izvještaji koji su preuvečavali epidemiološku situaciju u regionu napravili „efekat usidravanja“,³³ doprinoseći generalnom nepovjerenju javnosti u bilo koju informaciju o virusu, uključujući i one koje dolaze od izvora koji su percipirani kao *mainstream* i/ili zvanični.

Ubrzo nakon što su prvi slučajevi Covid-19 u Bosni i Hercegovini zabilježeni u martu 2020, Vijeće ministara BiH proglašilo je stanje prirodne i druge nepogode. Niži nivoi vlasti pokrenuli su mjere kao što je policijski sat (u nekim mjestima danonoćni za djecu i starije); škole su bile zatvorene i uvedeno je obavezno nošenje maski. Val slučajeva koji je uslijedio bio je praćen i valom dezinformacija o pandemiji.

Predstavnici/e vlasti nisu uspijevali da adekvatno objasne razloge za protupandemische mjere, bilo da se radilo o njihovom pooštravanju ili popuštanju. Neki od njih su čak bivali uhvaćeni u netačnim izjavama o implementaciji protupandemiskih mjera kao što je testiranje.³⁴

²⁹ Cvjetićanin, Tijana. "Fact-checking in the Balkans: While the Sky is Falling". *DigiComNet*, 2020, <https://digicomnet.medium.com/fact-checking-in-the-balkans-while-the-sky-is-falling-4beca5423483>.

³⁰ Određeni broj medijskih kuća je objavio lažne vijesti o Bosancu koji je tvrdio da se vratio sa Diamond Princess kruzera na kom je izbila zaraza Covid-19.

Vidjeti: Krupalija, Rašid. "Bizarni slučaj Zdravka Bumbulovića: mediji nasjeli na laži o boravku u karantinu i povratku kući". *Raskrinkavanje*, 26.2.2020. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/bizarni-slucaj-zdravka-bumbulovica-mediji-nasjeli-na-lazi-o-boravku-u-karantinu-i-povratku-kući>.

³¹ Karađuz, Amar. "Koronavirus nije 'stigao u Sarajevo'". *Raskrinkavanje*, 3.3.2020.

<https://raskrinkavanje.ba/analiza/koronavirus-nije-stigao-u-sarajevo> (pristupljeno 13.2.2022).

³² Ljubičić, Milica. "Prijave zbog audio poruke da je više osoba umrlo od korona virusa u Srbiji".

Raskrikavanje, 26.2.2020. <https://www.raskrikavanje.rs/page.php?id=Prijave-zbog-audio-poruke-da-je-vise-osoba-umrlo-od-korona-virusa-u-Srbiji--575> (pristupljeno 13.2.2022).

³³ Termin opisuje vrstu kognitivne predrasude (*cognitive bias*) gdje prve ili rane informacije o nečemu izvrše presudan uticaj na percepciju i formiranje stavova o predmetu izvještavanja.

"Why we tend to rely heavily upon the first piece of information we receive". *The Decision Lab*.

<https://thedecisionlab.com/biases/anchoring-bias/#section-8>.

³⁴ Primjer: Livančić-Milić, Biljana. "Višković o broju testiranja u entitetima". *Istinomjer*, 10.4.2020.

<https://istinomjer.ba/viskovic-o-broju-testiranja-u-entitetima/> (pristupljeno 15.2.2022).

Pristup javnim informacijama u Bosni i Hercegovini je također bio otežan u ranoj fazi epidemije. Transparency International BiH je u svom izvještaju naveo da je „COVID-19 kriza usporila rad institucija, tako da se za pristup određenim informacijama moralo čekati više od 5 mjeseci, dok je u potpunosti bilo nemoguće pristupiti informacijama o uvjetima pod kojima je donirani medicinski materijal skladišten”.³⁵

Nekoliko afera koje su potresle zemlju i koje još čekaju ishod potkopale su javno povjerenje u institucije i njihovo upravljanje zdravstvenom krizom.

Premijer Federacije BiH Fadil Novalić, bivši direktor Federalne uprave civilne zaštite Fahrudin Solak, te Fikret Hodžić i njegova kompanija „Srebrena Malina“, nalaze se među optuženima u sudskom postupku koji je u toku pred Sudom BiH.³⁶ Novalić i drugi optuženi su u decembru 2020. za udruživanje radi činjenja krivičnih djela „zloupotreba položaja ili ovlaštenja, primanje nagrade ili drugog oblika koristi za trgovinu uticajem, pranje novca i krivotvorene službene isprave“, a u vezi sa kupovinom navodno precijenjenih respiratora iz Kine.

U septembru 2020, Branislav Zeljković, direktor Instituta za javno zdravstvo Republike Srpske, pritvoren je u okviru istrage zloupotrebe procesa javnih nabavki tokom pandemije, fiktivnih transfera i pranja novca.³⁷ Još tri osobe, Slavko Bojić, Saša Marković i Dragan Dubravac, također su bile pritvorene. Predmet istrage, koja uključuje i kompanije „Travel4fun“ i „Procontrol“, jesu ugovori zaključeni od strane Instituta za javno zdravstvo RS tokom krize uzrokovane koronavirusom. Vlada Republike Srpske³⁸ je 21. marta 2020. godine po hitnom postupku usvojila Odluku o nabavci mobilne poljske bolnice, s ciljem smještaja pacijenata oboljelih od koronavirusa.

³⁵ “International Day for Universal Access to Information: The work of institutions slowed down due to the pandemic, progress related to transparency insufficient”. Transparency International BiH, 28.9.2020. <https://ti-bih.org/medjunarodni-dan-slobode-pristupa-informacijama-epidemija-usporila-rad-institucija-pomaci-u-transparentnosti-nedovoljni/?lang=en> (pristupljeno 15.2.2022).

³⁶ Sorguč, Albina. “Bosnia Federation PM Novalic Indicted in ‘Respirators’ Case”. *Detektor*, 4.12.2020. <https://detektor.ba/2020/12/04/podignuta-optuznica-protiv-novalica-hodzica-solaka-ali-i-milicevic-u-predmetu-respiratori/?lang=en> (pristupljeno 13.2.2022).

³⁷ “Head of BiH’s RS entity Public Health Inst removed from post while in custody.” *N1*, 23.9.2022. <https://ba.n1info.com/english/news/head-of-bihs-rs-entity-public-health-inst-removed-from-post-while-in-custody/> (pristupljeno 13.2.2022).

³⁸ “Vlada Srpske donijela odluku o nabavci pokretne bolnice.” *RTRS*, 21.3.2020. <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=375561> (pristupljeno 13.2.2022).

Ugovor s dobavljačem je jednostrano raskinut 29. maja 2020. godine jer nije isporučena kompletna oprema navedena u ugovoru.³⁹ Tužilaštvo RS je pokrenulo istragu u junu,⁴⁰ a u međuvremenu je Institutu vraćeno 2,15 miliona eura.

Druga afera koja je uzdrmala javno povjerenje tokom pandemijske krize povezana je sa optužbama da oboljeli/e od Covid-19, ali i drugi pacijenti/kinje u Republici Srpskoj, nisu dobijali/e medicinski, već industrijski kisik.⁴¹ Istraga Transparency Internationala u Bosni i Hercegovini pokazala je da je pet od šest kompanija koje su doatile javne tendere za nabavku kisika za institucije javnog zdravstva to radilo bez odgovarajućeg odobrenja za uvoz medicinske opreme.⁴²

Kada su se krajem 2020. godine pojavile prve vakcine protiv Covid-19, uskoro je postalo jasno da proces imunizacije u Bosni i Hercegovini neće brzo početi. Pitanje kupovine ili nabavke vakcina pokazalo se prvim kamenom spoticanja na putu prema masovnoj imunizaciji. Entitetski premijeri sastali/e su se u januaru 2021. kako bi razgovarali o imunizaciji i složili se da će entiteti pokušati kupiti vakcine odvojeno.⁴³ U Republici Srpskoj je vakcinacija protiv Covid-19 počela 12. februara 2021.⁴⁴

Sa prioritetnom imunizacijom građana/ki Banje Luke koji/e imaju više od 65 godina počelo se 29. marta.⁴⁵

³⁹ "Raskinut ugovor o nabavci pokretne bolnice, dobavljač nije ispunio obaveze". ATV, 29.5.2020. <https://www.atvbl.rs/vijesti/republika-srpska/raskinut-ugovor-o-nabavci-pokretne-bolnice-dobavljač-nije-ispunio-obaveze> (pristupljeno 13.2.2022).

⁴⁰ "Policija provodi istragu o nabavci pokretne bolnice." Al Jazeera Balkans, 2.6. 2020. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/6/2/policija-provodi-istragu-o-nabavci-pokretne-bolnice> (pristupljeno 13.2.2022).

⁴¹ Maksimovic, Dragan. "Afera „Kiseonik“ trese Republiku Srpsku". DW, 28.9.2021. <https://www.dw.com/sr/afera-kiseonik-trese-republiku-srpsku/a-59335298>.

"Zolak o slučaju "kiseonik": Ovo nije afera, ovo je zločin!". Radio Sarajevo, 8.10.2021. <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/zolak-o-slucaju-kiseonik-ovo-nije-afera-ovo-je-zlocin/432881>.

⁴² "Transparency Intl calls for inspection of oxygen suppliers in healthcare sector". N1, 1.10.2021. <https://ba.n1info.com/english/news/transparency-intl-calls-for-inspection-of-oxygen-suppliers-in-healthcare-sector/> (pristupljeno 13.2.2022).

⁴³ Durmišević, Faruk. "FBiH i dalje čeka na vakcine putem direktne nabavke". Istynomjer, 20.3.2021. <https://istynomjer.ba/fbih-i-dalje-ceka-na-vakcine-putem-direktne-nabavke/> (pristupljeno 13.2.2022).

⁴⁴ "Počela vakcinacija u bh. entitetu Republika Srpska". Radio Slobodna Evropa, 12.2.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31099298.html> (pristupljeno 13.2.2022).

⁴⁵ "U Banjaluci počela masovna vakcinacija starijih od 65 godina". Radio Slobodna Evropa, 29.3.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31174741.html> (pristupljeno 13.2.2022).

U Kantonu Sarajevo, Covid-19 vakcinacija počela je 10. marta 2021, kada je Opća bolnica u Sarajevu dala prve (donirane) vakcine svojim zaposlenicima/cama.⁴⁶ Prva pošiljka Pfizer/BioNTech i AstraZeneca vakcina isporučena je Bosni i Hercegovini 25. marta zahvaljujući COVAX mehanizmu.⁴⁷ U narednim je mjesecima stiglo više pošiljki, kupljenih ili doniranih.

Do 31. marta, oko 42.000 Sputnik V vakcina stiglo je iz Rusije u Republiku Srpsku, dok Federacija BiH nije uspjela zaključiti ugovor o kupovini iste vakcine, te je nastavila pregovarati s drugim zemljama, oslanjajući se u međuvremenu na donacije.⁴⁸

Sarajevska Zetra je krajem jula iskorištena kao mjesto za vakcinaciju, gdje su građani/ke bili/e vakcinisani/e bez obaveze prethodne najave. Krajem marta 2021. godine,⁴⁹ bh. građani/ke su masovno odlazili/e u Srbiju koja je pozvala građane/ke susjednih država da se u njoj vakcinišu. Ovo je ponovljeno u junu, kada su nove hiljade građana/ki otišle u Srbiju da prime vakcincu. U julu, premijer Hrvatske Andrej Plenković objavio je da je vakcinacija za građane/ke BiH besplatna u toj zemlji.⁵⁰ Imunizacija mnogih koji su vakcinisani/e u Srbiji i Hrvatskoj nije registrirana u BiH.

Raspoloživost vakcina u Bosni i Hercegovini više nije bila problem u drugoj polovici 2021. godine, ali spremnost građana/ki da se vakcinišu jeste. U novembru je više od pola miliona doza vakcina protiv Covid-19 u BiH pripremljeno za uništavanje zbog isticanja roka trajanja.⁵¹ U tom trenutku je, prema zvaničnim podacima, samo 21% stanovništva bilo potpuno vakcinisano protiv Covid-19. Stvarni postotak vakcinisanih je vjerovatno bio veći, kako zbog neregistriranih vakcinacija koje su izvršene u inostranstvu, tako i zbog činjenice da su podaci o broju stanovnika/ca zastarjeli.

⁴⁶ "Vakcinacija osoblja COVID odjela Opće bolnice u Sarajevu". *Al Jazeera Balkans*, 10.3.2021.

<https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/3/10/vakcinacija-osoblja-covid-odjela-opce-bolnice-u-sarajevu> (pristupljeno 13.2.2022).

⁴⁷ "Prve isporuke vakcina putem COVAX mehanizma stigle u BiH". *United Nations BiH*, 25.3.2021.

<https://bosniaberzegovina.un.org/bhs/123137-prve-isporuke-vakcina-putem-covax-mehanizma-stigle-u-bih> (pristupljeno 15.2.2022).

⁴⁸ Đugum, Aida, i Milorad Milojević. "COVAX mehanizam 'proradio' u BiH". *Radio Slobodna Evropa*, 31.3.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-vakcine-donacije-covid19/31180284.html> (pristupljeno 13.2.2022).

⁴⁹ "U Srbiji od 3. juna besplatna vakcinacija za građane BiH". *Al Jazeera Balkans*, 2.6. 2021.

<https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-bih-vakcine-besplatna-vakcinacija/31286364.html> (pristupljeno 13.2.2022).

⁵⁰ Majić, Stipe. "Plenković: Besplatno cijepljenje u Hrvatskoj omogućeno za sve građane iz BiH". *Anadolu Agency*, 21.7.2021. [https://www.aa.com.tr/ba/korona-virus/plenkovic-besplatno-cijepljenje-u-hrvatskoj-omoguceno-za-sve-grdjane-iz-bih/2310899](https://www.aa.com.tr/ba/korona-virus/plenkovic-besplatno-cijepljenje-u-hrvatskoj-omoguceno-za-sve-gradjane-iz-bih/2310899) (pristupljeno 14.2.2022).

⁵¹ Augustinović, Marija, i Milorad Milojević, "Vakcine propadaju, samo 20 posto vakcinisanih u BiH".

Radio Slobodna Evropa, 10.11.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-vakcine-unistavanje-vakcinacija/31555241.html> (pristupljeno 14.2.2022).

Do kraja januara 2022. godine, u Bosni i Hercegovini je od bolesti Covid-19 umrlo 14,5 hiljada ljudi.⁵² Ovo predstavlja stopu smrtnosti od skoro 4,500 na milion stanovnika, ako se koriste podaci zadnjeg popisa, prema kojima se stanovništvo BiH procjenjuje na 3,2 miliona.⁵³ Stopa smrtnosti je vjerovatno veća, jer se procjenjuje da je stvarni broj stanovnika/ca u BiH znatno manji. Iako zvanični podaci ne postoje, neka istraživanja procjenjuju da je oko pola miliona ljudi otišlo iz zemlje od 2013. godine,⁵⁴ a migracije su se po svoj prilici nastavile i tokom pandemije.⁵⁵

Međutim, čak i ako broj stanovnika/ca jeste preuveličan, ovi statistički podaci čine BiH jednom od zemalja koje su najteže pogodjene pandemijom. Prema Worldometers.info, BiH je do kraja 2021. konstantno imala drugu ili treću najveću stopu smrtnosti od Covid-19 na milion stanovnika/ca,⁵⁶ u čemu ju je premašivao samo Peru i povremeno Bugarska. Iako su o ovoj činjenici izvještavali lokalni mediji,⁵⁷ u zemlji je izostala stvarna javna debata o uzrocima tako tragičnog ishoda, kao i utvrđivanje odgovornosti za njega.

Istovremeno, bh. društvo je prožeto konspiracijskim i dezinformacijskim narativima koji umanjuju ili čak negiraju samo postojanje pandemije Covid-19. Nedostatak pravovremenih, konzistentnih i istinski vidljivih kampanja za imunizaciju protiv Covid-19,⁵⁸ afere koje su pratile odgovor na pandemiju, opći nedostatak povjerenja u institucije

⁵² "Bosnia-Herzegovina". *Worldometer*. <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/bosnia-and-herzegovina/> (pristupljeno 15.2.2022).

⁵³ Međutim, validnost podataka iz popisa se dovodi u pitanje.

Vidjeti: "Izvještaj o građanskom monitoringu Popisa 2013". *Udruženje građana/ki Zašto ne*, 2014. https://zastone.ba/app/uploads/2018/09/Izvje%C5%A1taj-o-gra%C4%91anskom-monitoringu-Popisa-2013_fin.pdf.

⁵⁴ Milojević, Milorad. "BiH u 2021. godini napustio grad veličine Banjaluke". *Radio Slobodna Evropa*, 29.12.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-odlazak-porodice/31629794.html> (pristupljeno 14.2.2022).

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Sijah, Dalio. "Vakcine propadaju, interes za vakcinaciju slab, a kampanje neprimjetne". *Istinomjer*, 4.11.2021. <https://istinomjer.ba/vakcine-propadaju-interes-za-vakcinaciju-slab-a-kampanje-neprimjetne/> (pristupljeno 14.2.2022).

⁵⁷ "Bosna i Hercegovina prva u Evropi po smrtnosti od korone". *Al Jazeera Balkans*, 18.9.2021. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/18/bosna-i-hercegovina-prva-u-evropi-po-smrtnosti-od-korone> (pristupljeno 15.2.2022).

"Bosna i Hercegovina prva u Evropi po smrtnosti od korone". *Klix*, 18.9.2021. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bosna-i-hercegovina-prva-u-evropi-po-smrtnosti-od-korone/210918017> (pristupljeno 15.2.2022).

"BiH druga u svijetu po smrtnosti od korone a prva u Evropi". *Dnevni avaz*, 18.9.2021. <https://avaz.ba/vijesti/bih/682252/bih-druga-u-svijetu-po-smrtnosti-od-korone-a-prva-u-evropi> (pristupljeno 15.2.2022).

"BiH druga na svetu po broju umrlih od korona virusa na million stanovnika". *Radio Slobodna Evropa*, 24.5.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-smrtnost-korona-virus-svijet-druga/31271343.html> (pristupljeno 15.2.2022).

⁵⁸ Sijah, Dalio. "Intenzivna kampanja za imunizaciju protiv COVID-19 i dalje slabo primjetna". *Istinomjer*, 6.9.2021. <https://istinomjer.ba/intenzivna-kampanja-za-imunizaciju-protiv-covid-19-i-dalje-slabo-primjetna/> (pristupljeno 15.2.2022).

i generalno loš kvalitet informacijskog okruženja u zemlji, okolnosti su koje su onemogućile da se uspostavi protuteža lavini lažnih informacija o pandemiji kojima su ljudi bili izloženi. Obim i uticaj „infodemije“ u BiH i njenom okruženju možda je bio najvidljiviji *fact-checking* redakcijama koje su se našle na prvim linijama borbe protiv dezinformacija i destruktivnih narativa koji su poticali ili opravdavali ponašanje opasno po život i zdravlje. Predviđanja zasnovana na ovim uvidima su se u velikoj mjeri pokazala tačnim.

Sijah, Dalio, i Elma Murić. "Koliko su građani informisani o značaju imunizacije protiv COVID-19?". *Istinomjer*, 7.7.2021. <https://istinomjer.ba/koliko-su-gradjani-informisani-o-znacaju-imunizacije-protiv-covid-19/> (pristupljeno 15.2.2022).

Mahmutović, Sanjin. "Vakcine stižu a kampanje o značaju imunizacije protiv COVID-19 i dalje slabo vidljive". *Istinomjer*, 6.8.2021. <https://istinomjer.ba/vakcine-stizu-a-kampanje-o-znacaju-imunizacije-protiv-covid-19-i-dalje-slabo-vidljive/> (pristupljeno 15.2.2022).

Sijah, Dalio. "Šta do sada znamo o vakcinaciji protiv COVID-19 u BiH?". *Istinomjer*, 18.1.2021. <https://istinomjer.ba/sta-do-sada-znamo-o-vakcinaciji-protiv-covid-19-u-bih/> (pristupljeno 15.2.2022).

METODOLOGIJA DIZAJN ISTRAŽIVANJA

U ovom istraživanju korišteni su kvantitativni i kvalitativni pristupi kako bi se odgovorilo na sljedeća istraživačka pitanja:

- Kolika je rasprostranjenost i intenzitet vjerovanja u različite tipove teorija zavjere i kompleksne dezinformacijske narative u bh. društvu?
- Postoji li korelacija između određenih sociodemografskih karakteristika i sklonosti ka vjerovanju u teorije zavjere i slične narative?
- Kako takva vjerovanja utječu na ponašanje, posebno na odluke o zdravlju u okolnostima produžene zdravstvene krize (Covid-19 pandemija)?
- Koje su temeljne pretpostavke onih koji vjeruju u teorije zavjere o tome šta su ciljevi i ko su „izvršioci“ percipiranih zavjera? Nasuprot tome, koje aktere/ke i izvore informacija smatraju pouzdanim?
- Kako oni/e koji/e vjeruju u teorije zavjere reaguju na tačne informacije koje dolaze iz zvaničnih/institucionalnih izvora? Koji se izvori i/ili komunikacijski stilovi pokazuju manje ili više uspješnim u prenošenju tačnih informacija?

Na osnovu odgovora na prethodna pitanja, u diskusiji se razmatraju kratkoročne i dugoročne strategije koje relevantni/e akteri/ke mogu koristiti u borbi protiv ovih štetnih sistema vjerovanja.

KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE

Metod koji je odabran za prikupljanje podataka je online anketa na uzorku koji je reprezentativan za odraslo stanovništvo Bosne i Hercegovine u odnosu na rodnu zastupljenost, regije i urbano/ruralno stanovništvo. Online anketa odabrana je u konsultaciji sa stručnjacima/kinjama i anketarskom agencijom iz dva glavna razloga: nemogućnosti da se sigurno provedu ankete uživo u okolnostima pandemije, te zbog ograničenja telefonske ankete, kao što su podzastupljenost domaćinstava i osoba bez fiksne telefonske linije, što bi dovelo do prekomjerne zastupljenosti starije populacije (sa druge strane, online anketa je umanjila zastupljenost starijih dobnih skupina). Format telefonske ankete je, također, manje pogodan za sam sadržaj i obim upitnika koji je korišten u ovom istraživanju.

Anketni odgovori ponderirani su u skladu sa popisom iz 2013. za sljedeće varijable: spol, dob, geografski region, obrazovanje, urbani/ruralni tip naselja. Ovo je urađeno kako bi se osigurala dodatna reprezentativnost podataka i precizniji zaključci o populaciji.

Ovaj upitnik predstavlja kombinaciju otvorenih i pitanja sa više mogućih odgovora. Kroz ispitivanje javnog mnijenja istraženi su različiti aspekti vjerovanja u konspiracijske narative u općoj populaciji BiH, kako bi se odgovorilo na istraživačka pitanja i dobili podaci koji se mogu iskoristiti za preporuke za kreiranje javnih politika.

Anketa je dizajnirana tako da pruži odgovore na istraživačka pitanja prikupljanjem podataka o pet grupa parametara:

- Demografske karakteristike populacije u uzorku
- Raširenost i intenzitet vjerovanja u teorije zavjere i kompleksne dezinformacijske narative, te vjerovanja u određene kategorije teorija zavjere, unutar čitave populacije i kod specifičnih demografskih kategorija
- Korelacija između takvih vjerovanja i ponašanja, kao što su izbori izvora informacija i odluke o zdravlju (posebno o imunizaciji protiv Covid-19)
- Korelacija između takvih vjerovanja i drugih vjerovanja i stavova, kao što su povjerenje u institucije, povjerenje u nenaučne zdravstvene prakse "alternativne medicine" medicine i stavovi prema nekim od ključnih okolišnih, političkih i zdravstvenih pitanja današnjice.

Obrada podataka i analiza izvršeni su na dva načina, ovisno o vrsti pitanja i varijablama koje su analizirane. Deskriptivna statistika korištena je da se prezentiraju osnovni nalazi istraživanja, dok su za testiranje hipoteza i izvođenje zaključaka vezanih za podatke i

populaciju korišteni Welchov ponderirani T-test za dva uzorka, jednosmjerna ANOVA i linearna regresija. Pearsonove koeficijente korelacije prezentirane u analizi podataka treba razumjeti u odnosu na sljedeće pojednostavljeni objašnjenje:

0: nema korelacije između poređenih varijabli (A je potpuno neovisno o B)

1: potpuno pozitivna korelacija između poređenih varijabli (vrijednost B se uvijek mijenja u istom smjeru i redu veličine kao vrijednost A: kad se A poveća, B se poveća u istom redu veličine)

-1: potpuno negativna korelacija između poređenih varijabli (vrijednost B se uvijek mijenja u suprotnom smjeru i u istom redu vličine u odnosu na vrijednost A: kad se A poveća, B se smanjuje u istom redu veličine)

U istraživanjima rijetko nailazimo na korelacije u vrijednosti od 1 ili -1. Također, šta se smatra jakom ili slabom korelacijom ovisi o tipu istraživanja koje se provodi. U ovom istraživanju utvrđujemo korelacije i izvodimo zaključke na osnovu njihove relativne snage i uporedivosti. Naprimjer, kada poredimo varijable iste vrste, kao što je povjerenje u pojedinačne institucije, donosimo zaključke o tome koje od njih su važnije za donošenje odluke o vakcinisanju na osnovu njihove korelacije sa vakcinacijskim statusom ispitanika/ca.

PITANJA O TEORIJAMA ZAVJERE I KOMPLEKSNIM DEZINFORMACIJSKIM NARATIVIMA

Učesnicima u anketi su prikazane tvrdnje koje konotiraju popularne teorije zavjere i kompleksne dezinformacijske narrative koje smo identificirali iz nekoliko izvora, prije svega *fact-checking* rada Raskrinkavanja i drugih *fact-checking* inicijativa u regionu (SEE Check mreže portala za provjeru činjenica iz jugoistočne Evrope)⁵⁹ i prethodnih istraživanja teorija zavjere u BiH i regionu.⁶⁰

Materijali na koje Raskrinkavanje nailazi u svom radu pokazuju da se teorije zavjere često preklapaju i pozajmju jedna od druge, tako da se jedna izolirana tvrdnja može pojaviti u različitim narrativima i uklopiti u različite konspiracijske okvire. Fraza „kompleksni informacijski narrativi“ se u ovom istraživanju koristi za narrative koji ne moraju nužno imati sve elemente teorije zavjere, ali imaju slične teme, narrativne strukture, unutrašnju logiku i implikacije. To su obično priče koje su izgrađene na različitim zabludama i netačnim tvrdnjama i koje impliciraju da određeni događaji i fenomeni imaju štetne posljedice, ali njihov „zaplet“ ne sadrži detaljnu razradu same zavjere i ne eksplisira se ko je odgovoran za prepostavljenu štetu ili zle namjere. Tvrđnje korištene u anketi mogu se tretirati bilo kao teorije zavjere ili kompleksni dezinformacijski narrativi, ovisno o tome kako se koriste i kontekstualiziraju u konkretnim slučajevima. Tako, naprimjer, tvrdnja da su „nevakcinisana djeca zdravija nego vakcinisana“ može izgledati kao dio teorije zavjere da neko namjerno ugrožava djecu vakcinacijom kako bi postigao neki zločinački cilj kao što je depopulacija, ali može biti i izraz općeg nepovjerenja prema vakcinalama, koje se pojavljuje u više različitih narrativa.

Ukupno je **59 kratkih tvrdnji** distribuirano u pet grupa unutar cijelog upitnika, te je od ispitanika/ca traženo da na skali od jedan do pet označe koliko se sa njima slažu, gdje jedan (1) znači da se uopšte ne slažu, a pet (5) da se potpuno slažu sa tvrdnjom.

⁵⁹ "About US". SEE Check. <https://seecheck.org/index.php/about/> (pristupljeno 15.2.2022).

⁶⁰ Blanuša, Nebojša. "Conspiracy Theories in and About the Balkans". *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, Routledge, 2021, str. 596-609; Turjačanin, Vladimir, et al. "Conspiracy theories in Bosnia and Herzegovina". 2018; Bieber, Florian, et al. "Policy Brief: The Suspicious Virus: Conspiracies and COVID19 in the Balkans". BiEPAG, 2020. <https://biepag.eu/publication/policy-brief-the-suspicious-virus-conspiracies-and-covid19-in-the-balkans/> (pristupljeno 15.2.2022).

Od 59 tvrdnji, 48 konotira teorije zavjere i dezinformacijske narative za koje se pretpostavlja da su poznati populaciji u BiH. Neke od odabranih tvrdnji mogu se povezati sa više od jednog narativa, te su ih ispitanici/e mogli/e prepoznati iz različitih konspiracijskih konteksta. Ove tvrdnje su korištene za računanje "indeksa" vjerovanja u teorije zavjera, koji predstavlja prosječnu vrijednost odgovora na Likertovoj skali od 1-5 (potpuno neslaganje-potpuno slaganje).

Preostalih 11 tvrdnji ne predstavljaju narative teorija zavjere, ali imaju nekih sličnosti s njima, uključujući tvrdnje o negativnim događajima koji su se već dogodili ili predstavljaju neku prijetnju (npr. problem zagađenja zraka), događaje koji podsjećaju na konspiracijske narative o moćnim akterima/kama koji/e namjerno kriju činjenice o štetnim fenomenima ili događajima (npr. nedostatak transparentnosti vlasti pojedinih zemljama na početku pandemije ili štetne prakse farmaceutskih kompanija koje su dokazane na sudu), ili stavove o fenomenima koji su često predmeti teorija zavjere, kao što je Covid-19 (npr. tvrdnja da protupandemijske mjere u zemlji nisu bile dobro promišljene). Tvrđnje koje ne sadrže teorije zavjere dodane su u upitnik kako bi izbalansirale intenzivnije, vrlo nerealistične tvrdnje sa konspiracijskim narativima. Ovo je urađeno kako ispitanici/e ne bi bili/e zatrpani/e takvim tvrdnjama i kako bi im bilo lakše da na pitanja odgovore autentično i iskreno.

Selekcija tvrdnji koje konotiraju konspiracijske ili dezinformacijske narative napravljena je s ciljem da što bolje pokrije širok raspon teorija zavjere koje trenutno kruže ili su historijski bile značajne u BiH i regionu, uzimajući u obzir različite teme, širinu i fokus takvih narativa.

TIPOVI TEORIJA ZAVJERE I KOMPLEKSNI DEZINFORMACIJSKI NARATIVI

Kategorije koje su korištene za razvrstavanje narativa i odabranih tvrdnji korištenih u upitniku, bazirane su na teorijskim konceptima i na praktičnom iskustvu bavljenja teorijama zavjere kroz *fact-checking*. Posebna je pažnja posvećena tome da klasifikacija bude primjenjiva na lokalni kontekst i korespondira sa aktuelnim događajima, posebno sa pandemijom.

Teme teorija zavjere i dezinformacijskih narativa koje su obuhvaćene ovim tvrdnjama uključuju politiku, zdravlje, tehnologiju, pandemiju Covid-19 i vakcine protiv Covid-19. S obzirom da različiti konspiracijski narativi imaju različite nivoe kompleksnosti, neke tvrdnje sadrže elemente samo jedne dominantne teme, dok se druge mogu doticati dvije ili više tema.⁶¹

Elementi političkih teorija zavjere bili su prisutni u 38 tvrdnji koje su date ispitanicima/ama, gdje je „politika“ široko definirana kako bi uključila različita vjerovanja o moćnim akterima koji tajno vode ključne procese koji određuju živote ljudi, čak i ako sami ti akteri nisu političari/ke u užem smislu riječi (npr, narativi o tome da Bill Gates kontrolira pandemiju i/ili SZO, ili da George Soros kontrolira vlade različitih zemalja, kao i neke verzije narativa o “farmakomafiji”).⁶²

⁶¹ Naprimjer, ove tvrdnje uključuju elemente barem tri različite teme:

- HAARP sistem je napravljen sa namjerom kontrole vremena i kontrole ljudi.
- (politika, tehnologije, zdravlje).
- Bombardovanje osiromašenim uranijumom tokom devedesetih dovelo je do porasta malignih oboljenja na ovim prostorima. (politika, tehnologije, zdravlje).
- Pandemija je samo izgovor sa uvođenje 5G mreže. (politika, tehnologija, pandemija Covid-19).
- Pandemija Covid-19 je dio Agende 21/2030 i drugih planova za uspostavljanje Novog svjetskog poretku. (politika, tehnologija, pandemija Covid-19).

⁶² Perić, Margarita. "Pandemija nije laž iza koje stoji Bill Gates, niti se Covid-19 liječi vitaminom C". *Faktograf*, 16.4.2020. <https://faktograf.hr/2020/04/16/pandemija-nije-laz-iza-koje-stoji-bill-gates-niti-se-covid-19-lijeci-vitaminom-c/> (pristupljeno 14.2.2022).

Vidov, Petar. "Teorija zavjere da nas Bill Gates želi pobiti cjepivima počiva na brojnim dezinformacijama". *Faktograf*, 30.4.2021. <https://faktograf.hr/2020/04/30/teorija-zavjere-da-nas-bill-gates-zeli-pobiti-cjepivima-pociva-na-brojnim-dezinformacijama/> (pristupljeno 15.2.2022).

U ovu kategoriju bilo je uključeno i pet tvrdnji sa elementima **antisemitizma** zbog historijskog značaja i dugotrajnog prisustva ove vrste teorija zavjere na zapadnom Balkanu.⁶³ Primjeri uključuju verzije narativa kojima se negira holokaust, te manje ili više eksplicitne tvrdnje da tajna društva, pojedinci i porodice stvarnog ili percipiranog jevrejskog porijekla „upravlju svijetom”.⁶⁴

Dezinformacije ili teorije zavjere o **zdravlju i medicini** bili su prisutni u 13 tvrdnji koje su ponuđene u anketi, ne računajući one koje se odnose na pandemiju i vakcine protiv Covid-19. Zbog njihovog aktuelnog značaja, ove teme su ispitane detaljnije, ne samo u okviru pet grupa kratkih tvrdnji ponuđenih ispitnicima/ama već i kao posebne cjeline u upitniku. Elementi narativa teorija zavjere o zdravlju i medicini su, međutim, uključivali i tvrdnje o drugim vakcinama, nevezanim za Covid-19, skupa sa drugim tvrdnjama o stvarima ili događajima koji imaju utjecaj na ljudsko zdravlje, tijelo i dobrobit.⁶⁵

Narativni elementi koji se odnose na zablude, strahove i nepovjerenje u **tehnologiju** bili su prisutni u deset tvrdnji, često se ukrštajući sa tvrdnjama o zdravlju. Ovo su uglavnom bile pogrešne tvrdnje o štetnom djelovanju uređaja vezani za informacijske i komunikacijske tehnologije na zdravlje ljudi i drugih živih bića (5G tornjevi, HAARP antene) i/ili da se korste da naštete ljudima i da ih kontroliraju (mikročipovi⁶⁶).

Vidov, Petar. "Ne vjerujte teorijama zavjere, za dolazak izbjeglica u Europu nije kriv George Soros". *Faktograf*, 8.5.2019.

<https://faktograf.hr/2019/05/08/ne-vjerujte-teorijama-zavjere-za-dolazak-izbjeglica-u-europu-nije-kriv-george-soros/> (pristupljeno 15.2.2022).

Skender, Melisa. "Alemku Markotić i Novu TV upetljali u izmišljenu međunarodnu zavjeru farmaceutskog lobija". *Faktograf*, 20.7.2020. <https://faktograf.hr/2020/07/10/alemkumarkotic-i-novu-tv-upetljali-u-izmisljenu-medunarodnu-zavjeru-farmaceutskog-lobija/> (pristupljeno 15.2.2022).

⁶³ Blanuša, 2020, str. 599-605

⁶⁴ Čosić, Marija, i Emir Zulejhić. "Kompleksna priča o 'kripto-Jevrejima' koji navodno upravljaju Balkanom". *Raskrinkavanje*, 16.8.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/kompleksna-prica-o-kripto-jevrejima-koji-navodno-upravljaju-balkonom> (pristupljeno 14.2.2022).

⁶⁵ Karađuz, Amar. "Unutarnja upotreba vodikovog peroksida neće ubiti ni viruse ni ćelije raka, ali može izazvati zdravstvene probleme". *Raskrinkavanje*, 19.3.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/unutarnja-upotreba-vodikovog-peroksida-nece-ubiti-ni-viruse-ni-celije-raka-ali-moze-izazvati-zdravstvene-probleme> (pristupljeno 15.2.2022).

"Netočno je da su sudovi prznali kako cjepivo uzrokuje autizam". *Faktograf*, 19.5.2020.

<https://faktograf.hr/2020/05/19/netocno-je-da-su-sudovi-prznali-kako-cjepivo-uzrokuje-autizam/> (pristupljeno 15.2.2022).

"Vakcine nisu sredstvo za depopulaciju niti postoji skrivani lijek za maligne tumore." *Raskrinkavanje*, 27.7.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/vakcine-nisu-sredstvo-za-depopulaciju-niti-postoji-skrivani-lijem-za-maligne-tumore> (pristupljeno 14.2.2022).

⁶⁶ Lakić, Mladen. "David Icke o pandemiji: Bajke o 5G mreži i "cipovima u vakcinama"". *Raskrinkavanje*, 1.5.2020. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/david-icke-o-pandemiji-bajke-o-5g-mrezi-i-cipovima-u-vakcinama> (pristupljeno 15.2.2022).

Šehović, Nerma. "HAARP postoji - ali nije tajno oružje koje izaziva zemljotrese i nepogode".

Raskrinkavanje, 23.2.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/haarp-postoji-ali-nije-tajno-oruzje-koje-izaziva-zemljotrese-i-nepogode> (pristupljeno 15.2.2022).

Na kraju, 16 tvrdnji je sadržavalo elemente lažnih narativa i teorija zavjere o **Covid-19 pandemiji**, od čega se 14 tvrdnji odnosilo na sam virus/bolest, a dvije na **vakcine protiv Covid-19**.⁶⁷ Kada se radi o **temama** tvrdnji datih ispitnicima/ama, narativi pandemije Covid-19 uključivali su: tvrdnje da virus ne postoji (četiri tvrdnje – primjeri uključuju tvrdnju da su stvari uzrok Covid-19 tzv. chemtrails);⁶⁸ da je pandemija sredstvo za depopulaciju ili „porobljavanje“ čovječanstva (četiri tvrdnje s primjerima poput navoda da Bill Gates i „elite“ koriste pandemiju da prate i kontroliraju ljudе),⁶⁹ te da je pandemija rezultat ili paravan za uvođenje navodno štetne 5G tehnologije⁷⁰ (dvije tvrdnje).

Uključena je po jedna kratka tvrdnja o teorijama zavjere koje targetiraju: sigurnost i efikasnosti Covid-19 vakcina,⁷¹ sigurnosti i efikasnosti maski,⁷² broj slučajeva bolesti i smrti od Covid-19,⁷³ tvrdnje da je virus razvila vojska SAD-a⁷⁴ i o tome da se stvari lijek protiv Covid-19 čuva u tajnosti.

Ljubičić, Milica. "Mikročip za životinje kao „dokaz“ da se u vakcinama nalaze čipovi". *Raskrikavanje*, 21.5.2021. <https://www.raskrikavanje.rs/page.php?id=Mikrocip-za-zivotinje-kao-dokaz-da-se-u-vakcinama-nalaze-cipovi-849> (pristupljeno 15.2.2022).

⁶⁷ Povjerenje u Covid-19 vakcine i zablude o Covid-19 pandemiji dublje su ispitane u posebnom dijelu ankete.

⁶⁸ Vrsaljko, Melita. "Pandemija Covida-19 nema veze s "chemtrails otrovima"". *Faktograf*, 23.12.2020. <https://faktograf.hr/2020/12/23/pandemija-covida-19-nema-veze-s-chemtrails-otrovima/> (pristupljeno 15.2.2022).

Šehović, Nerma. "Nakon Nove godine, "chemtrails" izmišljotine kao opravdanje za "novi val zaraze"". *Raskrinkavanje*, 7.1.2022. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/nakon-nove-godine-chemtrails-izmisljotine-kao-opravdanje-za-novi-val-zaraze> (pristupljeno 15.2.2022).

⁶⁹ Šehović, Nerma. "Kako je teksaska ljubiteljica oružja postala novi "tumač pandemije" na Balkanu". *Raskrinkavanje*, 16.3.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/kako-je-teksaska-ljubiteljica-oruzja-postala-novi-tumac-pandemije-na-balkanu> (pristupljeno 14.2.2022).

⁷⁰ Manojlović, Marija. "Šaljivi video nije dokaz da 5G uzrokuje Covid-19". *Raskrinkavanje*, 14.12.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/saljivi-video-nije-dokaz-da-5g-uzrokuje-covid-19> (pristupljeno 14.2.2022).

⁷¹ Narativ prema kojem su prominentni političari umjesto "eksperimentalne" Covid-19 vakcine dobili placebo. Benačić, Ana. "Nema dokaza da su (hrvatski) političari primili lažna cjepiva". *Faktograf*, 4.11.2021. <https://faktograf.hr/2021/11/04/nema-dokaza-da-su-hrvatski-politicari-primili-lazna-cjepiva/> (pristupljeno 14.2.2022).

⁷² Teorije zavjere o sigurnosti i efikasnosti maski prisutne su u objavama korisnika/ca društvenih mreža, koji/e tvrde da nas maske ne štite stvarno, nego su tu da "ponište ljudska prava".

Lakić, Mladen. "Ne, maske i vakcine neće ukinuti ničija ljudska prava". *Raskrinkavanje*, 20.11.2020. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/ne-maske-i-vakcine-nece-ukinuti-nicija-ljudska-prava> (pristupljeno 15.2.2022).

⁷³ Tvrđnje da su bolnice nudile novac porodicama preminulih pacijenata/kinja da kažu kako su njihovi bližnji preminuli od Covid-19.

Krupalija, Rašid. "Bolnice ne nude novac porodicama preminulih da 'priznaju' COVID-19 kao uzrok smrti". *Raskrinkavanje*, 7.7.2020. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/bolnice-ne-nude-novac-porodicama-preminulih-da-priznaju-covid-19-kao-uzrok-smrti> (pristupljeno 15.2.2022).

⁷⁴ Tvrđnje da su virus SAD odgovorne za stvaranje virusa mogu se pronaći u neosnovanim teorijama da su vojnici SAD-a ti koji su originalno donijeli virus u Kinu. "Ne, nema dokaza da su američki vojnici doneli

U odnosu na **obim**, 18 od 48 tvrdnji nudi „objašnjenja“ za pojedinačne događaje ili teme (npr. rasprostranjena tvrdnja da MMR vakcine uzrokuju autizam),⁷⁵ drugih 15 tvrdnji mogu biti opisane kao sistemske, široke zavjere, koje imaju za cilj da objasne kompleksnije fenomene ili seriju događaja (npr. objašnjenje migracija kao dijela plana da se promijeni etnička struktura u tranzitnim ili destinacijskim zemljama)⁷⁶, dok preostalih 15 tvrdnji odgovara kategoriji „superzavjera“ – objašnjenja i tvrdnje koje povezivanjem raznih teorija zavjere daju sveobuhvatne interpretacije događaja i fenomena najširih dimenzija i vremenskih okvira (npr. teorije zavjere o „novom svjetskom poretku“).⁷⁷ Kada je riječ o **prostornoj dimenziji (lokaciji)** teorija zavjere konotiranih datim tvrdnjama, velika većina (40 tvrdnji) pripada onima koje se odnose na globalne teme, kao što su različite verzije teorija zavjere o „svjetskoj vladi“ (kroz varijante poput narativa o „dubokoj državi“, „Kabali“, korištenju glumaca⁷⁸ da se insceniraju globalno značajni događaji i slično).⁷⁹ Uključeno je i šest tvrdnji o temama koje su specifične za region (npr. tvrdnja da je Josip Broz Tito bio „podmetnut“ i/ili „strani

koronu u Kinu“. *Fake News Tragač*, 20.3.2020. <https://fakenews.rs/2020/03/20/ne-nema-dokaza-da-su-americki-vojnici-doneli-koronu-u-kinu/> (pristupljeno 15.2.2022).

⁷⁵ Cvjetićanin, Tijana. „Vanredna vijest“ o vakcinama i autizmu: Izmišljotina od početka do kraja“. *Raskrinkavanje*, 6.12.2017. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/vanredna-vijest-o-vakcinama-i-autizmu-izmisljotina-od-pocetka-do-kraja> (pristupljeno 14.2.2022).

Cvjetićanin, Tijana. „Vanredna vijest“ o vakcinama i autizmu (2): Viralne neistine o virusu iz vakcine“. *Raskrinkavanje*, 12.12.2017. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/vanredna-vijest-o-vakcinama-i-autizmu-2-viralne-neistine-o-virusu-iz-vakcine> (pristupljeno 14.2.2022).

⁷⁶ Čosić, Marija. „Dezinformativna „ekspertiza“ Dževada Galijaševića u novom YouTube videu“. *Raskrinkavanje*, 4.8.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/dezinformativna-ekspertiza-dzevadagalijasevica-u-novom-youtube-video> (pristupljeno 15.2.2022).

Benačić, Ana. „Opasna teorija zavjere o velikoj zamjeni stanovništva širi se Hrvatskom“. *Faktograf*, 13.12.2019. <https://faktograf.hr/2019/12/13/opasna-teorija-zavjere-o-velikoj-zamjeni-stanovnistva-siri-se-hrvatskom/> (pristupljeno 15.2.2022).

⁷⁷ Fuka, Ivor. „Teoretičari zavjere u spomeniku iz 1980. pronašli “dokaz” stvaranja “novog svjetskog poretku““. *Faktograf*, 12.3.2021. <https://faktograf.hr/2021/03/12/teoreticari-zavjere-u-spomeniku-iz-1980-pronasli-dokaz-stvaranja-novog-svjetskog-poretku/> (pristupljeno 14.2.2022).

⁷⁸ U engleskom jeziku “crisis actor” - termin označava osobu koja je navodno unajmljena da glumi žrtvu u događajima poput ratova ili prirodnih nepogoda, za koje se tvrdi da se nisu zaista dogodili već su “inscenirani” od strane vlade i/ili medija.

⁷⁹ Skender, Melisa. „Dezinformacije o lijekovima protiv Covida-19 i teorija zavjere o ‘globalističkoj kabali’“. *Faktograf*, 20.5.2020. <https://faktograf.hr/2020/05/20/dezinformacije-o-lijekovima-protiv-covida-19-i-teorija-zavjere-o-globalistickoj-kabali/> (pristupljeno 15.2.2022).

Perić, Ivana. „”Veliki reset“ i dalje je mamac za teorije zavjere“. *Faktograf*, 7.5.2020. <https://faktograf.hr/2021/05/07/veliki-reset-i-dalje-je-mamac-za-teorije-zavjere/> (pristupljeno 15.2.2022).

Cvjetićanin, Tijana. „Izmišljena priča o CNN-u i djevojcici iz Sirije“. *Raskrinkavanje*, 18.4.2018. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/izmisljena-prica-o-cnn-u-i-djevojcici-iz-sirije> (pristupljeno 15.2.2022).

agent")⁸⁰ i dvije „lokalizirane“ tvrdnje, tj. one koje se odnose na jedno specifično mjesto (npr. teroristički napadi 11. septembra).⁸¹

DUBINSKA PITANJA

Zablude vezane za Covid-19 i vakcine protiv ove bolesti detaljnije su ispitane, odvojeno od „indeksa vjerovanja u teorije zavjere“ koji je opisan iznad. Od ispitanika/ca je zatraženo da procijene vjerovatnoću ili istinitost više netačnih tvrdnji o vakcinama i/ili SARS-CoV-2 virusu. Ova tema u anketi započinje pitanjem o vakcinacijskom statusu osobe, te uključuje i pitanja o specifičnim prijetnjama i/ili motivima zavjera koje ispitanici/e ocijene kao vjerovatne/moguće. Ova pitanja su za cilj imala da ustanove vezu između takvih vjerovanja, te ponašanja i odluka.

Ispitanicima/ama su, zatim, postavljena pitanja o nivou povjerenja kojeg imaju u različite institucije, te o njihovim navikama vezanim za informisanje o ove dvije teme. Od njih se također tražilo da procijene koliko vjeruju zvaničnoj medicini u poređenju s različitim vrstama „alternativne medicine“, te koliko ih brinu različiti problemi (okolišni problemi, moguća prijetnja ratom, produžetak pandemije).

KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE

Kvalitativno istraživanje provedeno je kroz diskusije u fokus-grupama i kroz intervjuje s relevantnim akterima.

Diskusije u fokus-grupama korištene su kako bi se stekao bolji uvid u način rasuđivanja i motivaciju koji stoje iza teorija zavjere, posebno onih koje se odnose na Covid-19 vakcine i pandemiju. Pored toga, u fokus-grupama su testirane različite komunikacijske strategije za prenošenje tačnih informacija o netačnim uvjerenjima koje su učesnici/e usvojili/e, kako bi se ustanovilo da li bi različiti pristupi proizveli različite odgovore u smislu preispitivanja usvojenih uvjerenja.

⁸⁰ Gužvica, Stefan. "Tito je zapravo bio... Josip Broz iz Kumrovca". *Faktograf*, 27.1.2021.

<https://faktograf.hr/2021/01/27/tito-je-zapravo-bio-josip-broz-iz-kumrovca/> (pristupljeno 14.2.2022).

⁸¹ "Čovjek koji vjeruje da vanzemaljci porobljavaju svijet širi teoriju zavjere o napadu na WTC". *Faktograf*, 10.12.2019. <https://faktograf.hr/2019/12/10/covjek-koji-vjeruje-da-vanzemaljci-porobljavaju-svijet-siri-teoriju-zavjere-o-napadu-na-wtc/> (pristupljeno 14.2.2022).

Provedeni su i polustrukturirani intervjuji sa relevantnim akterima i predstavnicima/cama institucija iz sektora kao što su zdravstveni, naučni, obrazovni i medijski. Intervjuiranim osobama prezentirani su preliminarni nalazi ankete najrelevantniji za njihovu ekspertizu i polje djelovanja, te je zatraženo njihovo mišljenje i komentar rezultata istraživanja.

Rezultati kvalitativnog istraživanja korišteni su kao osnova preporuka za moguća rješenja problema ustanovljenih istraživanjem.

REZULTATI ANKETE I ANALIZA PODATAKA UZORAK ISTRAŽIVANJA (DEMOGRAFSKI PODACI)

Online anketu provela je anketarska agencija na reprezentativnom uzorku za Bosnu i Hercegovinu od 1.018 ispitanika/ca, od čega 51,1% (521) žena i 48,9% (497) muškaraca, te 50,8% iz ruralnih i 48,2% iz urbanih sredina.

Svi/e učesnici/e imaju najmanje 18 godina, pri čemu je 15,3% ispitanika/ca između 18 – 24 godine starosti; 18,7% između 25 – 34; 30,3% između 35 – 44; 18,4% između 45 – 54 i 17,3% starosti 55 godina i više. Muškarci su bili neznatno više zastupljeni u svim dobnim skupinama osim u najvećoj (35 – 44), u kojoj su žene činile 61,8% ukupnog broja učesnika/ca. Većina ispitanika/ca, 84%, ima srednju stručnu spremu, 14,2% je fakultetski obrazovano, dok je 1,8% ispitanika/ca završilo samo osnovnu školu ili manje.

Više od pola ispitanika/ca (61,5%) bilo je zaposleno; 15,9% ispitanika/ca bilo je nezaposleno; otprilike jedan/na od deset ispitanika/ca bio/la je student/ica; 6,8% penzionera/ki, dok se 4,8% ispitanika/ca odbilo izjasniti oko radnog statusa ili odgovorilo pod „drugo“. Žene su bile više zastupljene među nezaposlenima, čak više nego duplo u odnosu na muškarce (21,7% žena u poređenju sa 9,8% muškaraca), dok je situacija suprotna među penzionisanim učesnicima/ama (9,3% muškaraca u poređenju sa 4,3% žena).

Kada se radi o teritorijalno-administrativnoj distribuciji učesnika/ca ankete, 648 ili 63,7% su iz Federacije Bosne i Hercegovine, 344 ili 33,8% iz Republike Srpske, a 26 ili 2,5% iz Distrikta Brčko.

Spol	Uzorak	Procenat
Ženski	521	51.10%
Muški	497	48.90%
Total	1018	100%

Tabela 1: Demografske karakteristike učesnika/ca u anketi (Spol)

Dob	Uzorak	Procenat	Žene	Muškarci
18 - 24	156	15.30%	45.70%	54.30%
25 - 34	191	18.70%	44.80%	55.20%
35 - 44	308	30.30%	61.80%	38.20%
45 - 54	187	18.40%	44.90%	55.10%
55 +	176	17.30%	50.80%	49.20%

Tabela 2: Demografske karakteristike učesnika/ca u anketi (Dob)

Obrazovanje	Uzorak	Procenat	Žene	Muškarci
Osnovno obrazovanje	18	1.76%	1.40%	2.30%
Srednje obrazovanje	855	83.96%	83.50%	84.40%
Visoko obrazovanje	145	14.17%	15.10%	13.30%

Tabela 3: Demografske karakteristike učesnika/ca u anketi (Obrazovanje)

Radni status	Uzorak	Procenat	Žene	Muškarci
Zaposleni/e	626	61.50%	64.90%	58.30%
Nezaposleni/e	162	15.90%	9.80%	21.70%
U penziji	69	6.80%	9.30%	4.30%
Studiraju	113	11.10%	12.20%	10%
Ostalo	27	2.70%	1.70%	3.70%
Bez odgovora	22	2.10%	2.20%	2.10%

Tabela 4: Demografske karakteristike učesnika/ca u anketi (Radni status)

Lokacija	Uzorak	Procenat	Žene	Muškarci
FBiH	648	63.7%	49.48%	50.52%
RS	344	33.8%	54.01%	45.99%
BD	26	2.5%	54.91%	45.09%

Tabela 5: Demografske karakteristike učesnika/ca u anketi (Lokacija)

VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE: REZULTATI ANKETE

U istraživanju je korišteno 48 kratkih tvrdnji sa navodima preuzetim iz različitih teorija zavjere kako bi se izračunao „indeks“ vjerovanja u teorije zavjere ukupno, ali i za svaku od pet tema i jednu podtemu koja je opisana iznad. Indeks predstavlja aritmetičku sredinu dobijenih odgovora na Likertovoj skali od 5 stepeni, gdje 1 predstavlja potpuno neslaganje, a 5 potpuno slaganje za sve tvrdnje koje se odnose na narrative teorija zavjere. Uz pomoć ovog indeksa moguće je ispitati koliko je prisutna sklonost ka vjerovanju u teorije zavjere unutar različitih demografskih grupa.

Svakoj osobi je dodijeljena vrijednost indeksa koja predstavlja aritmetički prosjek njenih odgovora na Likertovoj skali od 1 do 5, za svaku tvrdnju koja sadrži konspiracijske narrative. Cronbachov koeficijent alfa za ovih 48 tvrdnji je 0.965 što ukazuje na vrlo visok stepen pouzdanosti i unutarnje konzistencije. Interval pouzdanosti od 95% za Cronbachov koeficijent alfa u ovom slučaju određuje njegovu gornju i donju granicu kao 0.962 i 0.968.

Prosječna vrijednost odgovora na ova pitanja iznosi 3,07, što je neznatno iznad vrijednosti 3, koja korespondira sa „niti se slažem niti se ne slažem“. Ovo znači da se učesnici/e prosječno nalaze na sredini skale - niti se slažu niti ne slažu sa iznesenim tvrdnjama (3).

Ukupno vjerovanje u teorije zavjere najveće je u Republici Srpskoj (3,15), iza koje slijede Distrikt Brčko (3,11) i Federacija Bosne i Hercegovine (3,03). Međutim, rezultati jednosmjernog testa analize varijanse ANOVA pokazuju da nema statistički značajnih razlika u ukupnom vjerovanju u teorje zavjera iz različitih teritorijalno-administrativnih jedinica $F(2 = [2,9309], p = 0,0538)$.

Razlike između spolova gotove su nepostojeće kada se radi o ukupnom vjerovanju u teorije zavjere. Prosječna vrijednost odgovora ispitanica je 3,07, a ispitanika 3,08. Imajući u vidu dob, prosječno vjerovanje je više prisutno među ispitanicima/ama od 55 godina i više (3,21), a najmanje među onima od 18 do 24 godine starosti (2,90). Razlike u vjerovanju u teorije zavjere među različitim dobnim skupinama su značajne, kako je pokazala jednosmjerna ANOVA ($F(4, 1013) = 4,354, p = .001$).

Post-hoc Tukeyev test pokazao je statistički značajne razlike u stepenu vjerovanja u teorije zavjere među sljedećim dobnim skupinama: 18-24 sa 55 i starijim (adj. $p = .003$),

25-34 sa 55 i starijim (adj. $p = .021$), 18-24 sa 45-54 (adj. $p = .032$), te 18 - 24 sa 35-44 (adj. $p = .019$). Ovi rezultati ukazuju na jasne razlike između najmlađe i svih ostalih grupa, gdje adolescenti pokazuju značajno niže vjerovanje u teorije zavjere u odnosu na ostatak populacije.

Pearsonov koeficijent korelacije pokazuje umjeroeno snažnu negativnu korelaciju između vjerovanja u teorije zavjere i vakcinacijskog statusa $r(980) = -.31$, $p < ,001$.⁸² Oni/e koji/e su vakcinisani/e imaju srednju vrijednost od 2,85 u indeksu vjerovanja u teorije zavjere, dok oni/e koji/e nisu vakcinisani/e imaju srednju vrijednost od 3,33. Razlike između ove dvije grupe su vrlo značajne prema Welchovom ponderiranom T-testu za dva uzorka $t(964.72) = -10.48$, $p <.001$.

Vakcinacijski status je kodiran kao lažna varijabla koja je preuzimala vrijednost 1 kada ispitanik/ca odgovori da je vakcinisan/a i vrijednost 0 kada odgovori da nije vakcinisan/a protiv Covid-19. Izračunata je jednostavna linearna regresija kako bi se predvidjela stopa varijacije u vakcinacijskom statusu na osnovu vjerovanja u teorije zavjere. Ustanovljena je značajna jednačina regresije ($F(1, 980) = 107,5$, $p < ,001$, sa $R^2 = ,099$). Linearni regresijski model, izračunat da bi se predvidio vakcinacijski status na osnovu vjerovanja u teorije zavjere i starosne dobi učesnika/ca, te obrazovanja (da li je završio/la fakultet), rezultirao je sljedećom značajnom regresijskim jednačinom: ($F= 69.53$, $p < .001$, with an adjusted, s prilagođenim $R^2 = .17$). Drugim riječima, vjerovanje u teorije zavjere objašnjava skoro 10% varijacije u odgovorima vezanim za status vakcinacije, dok model koji uključuje i vjerovanja u teorije zavjere, dobnu skupinu i fakultetsko obrazovanje objašnjava 17% varijacije u vakcinacijskom statusu.

Razlike između grupa su značajne u odnosu na nivo obrazovanja, kako je ustanovljeno jednosmjernim testom analize varijanse ANOVA ($F(10, 1007) = 1,707$, $p = 0,07$). Kada se različiti obrazovni stepeni grupiraju u dvije kategorije (fakultetski obrazovani/e i oni/e koji/e to nisu), fakultetski obrazovani/e učesnici/e imaju nešto niži stepen vjerovanja (2,96) u poređenju s učesnicima/ama bez univerzitetskog obrazovanja (3,09). Razlike između dvije grupe su statistički značajne, kako je utvrđeno ponderisanim Welchovim T-testom sa dva uzorka $t(525,15) = -2,468$, $p = ,013$.

⁸² Vaccination status was denoted with a 0 if the person was unvaccinated and 1 if the person was vaccinated.

Regression results: Is the respondent vaccinated against Covid-19?

	<i>Dependent variable:</i>	
	Vaccination status	
	(1)	(2)
CT Index	-0.205*** (0.020)	-0.227*** (0.019)
Age		0.011*** (0.001)
College educated		0.075* (0.041)
Constant	1.184*** (0.063)	0.809*** (0.072)
Observations	982	982
R ²	0.099	0.176
Adjusted R ²	0.098	0.173
Residual Std. Error	0.471 (df = 980)	0.451 (df = 978)
F Statistic	107.532*** (df = 1; 980)	69.532*** (df = 3; 978)

Note:

*p<0.1; **p<0.05; ***p<0.01

RASPROSTRANJENOST I INTENZITET UKUPNOG VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

U ovom se istraživanju koristio set od 48 tvrdnji o temama kojima se obično bave teorije zavjere (politika, tehnologija, zdravlje, te zasebno pandemija Covid-19 i vakcine) kako bi se kreirao indeks vjerovanja u teorije zavjere, koji pokazuje prevalenciju i intenzitet takvih vjerovanja u populaciji.

Za ispitanike/ce čiji odgovori imaju prosječnu vrijednost indeksa između 1 i 2,5 na petostepenoj skali smatra se da uopće nemaju ili imaju vrlo nisku sklonost, to jest ne vjeruju u teorije zavjere; oni s prosječnom vrijednošću indeksa između 2,51 i 3,50 mogu se smatrati neodlučnim kada se radi o ovim vjerovanjima; dok se za one čija se prosječna vrijednost indeksa kreće između 3,51 i 5 može smatrati da snažno vjeruju u teorije zavjere.

Kao što su rezultati ankete pokazali, ukupan indeks iznosi 3,07, što je neznatno iznad sredine petostepene skale. To znači da većina ljudi spada u kategoriju neodlučnih (47,41%), to jest niti se slažu niti ne slažu sa većinom tvrdnji koje prenose teorije zavjere.

Postotak ispitanika/ca koji pokazuju jaku sklonost prema takvim narativima (28,53%) blizu je, iako nešto viši, od postotka onih koji/e se uglavnom ne slažu sa narativima teorija zavjere koji su predstavljeni u istraživanju (24,05%).

Stepen slaganja s tvrdnjama o teorijama zavjere	Procenat u uzorku
Ne vjeruju (1-2,5)	24.05%
Neodlučni/e (2,51-3,5)	47.41%
Vjeruju (3,6-5)	28.53%
Total (1-5)	100%

Tabela 6: Vjerovanje u teorije zavjere

Iako postoje određene razlike između pojedinih demografskih grupa, čini se da je sveukupno vjerovanje u teorije zavjere relativno jednako distribuirano u čitavom društvu.

U poređenju s njihovom prisutnošću u ukupnom uzorku, žene su nešto više zastupljene u grupi neodlučnih. Manje su zastupljene od muškaraca kako u grupi onih koji vjeruju, tako i onih koji ne vjeruju u teorije zavjere, pri čemu je postotak žena koje spadaju u grupu onih koji ne vjeruju znatno niži od njihove prosječne zastupljenosti u cijelokupnom uzorku. Žene čine 51% uzorka, ali manje od 46% onih koji iskazuju snažna vjerovanja u teorije zavjere, dok istovremeno čine više od 56% neodlučnih. Situacija je obrnuta kada se radi o muškarcima – njih ima manje među neodlučnim i čini se da više gravitiraju prema vjerovanju u teorije zavjere: muškarci čine 49% od ukupnog uzorka, ali više od 54% onih koji vjeruju u ove tvrdnje.

	Žene	Muškarci	18 - 24	25 - 34	35 - 44	45-54	55 +	Fakultetski obrazovani/e	Bez fakultetskog obrazovanja	Ruralno	Urbano
Ne vjeruju	47.49%	52.51%	17.48%	23.47%	25.31%	18.06%	15.69%	19.03%	80.97%	45.23%	54.77%
Neodlučni/e	56.32%	43.68%	16.80%	16.88%	32.36%	16.90%	17.06%	13.16%	86.84%	53.28%	46.72%
Vjeruju	45.62%	54.38%	11.09%	17.78%	31.05%	21.13%	18.96%	11.78%	88.22%	55.03%	44.97%
Učešće u ukupnom uzorku	51.10%	48.90%	15.30%	18.70%	30.30%	18.40%	17.30%	15%	83.40%	50.80%	48.20%

Tabela 7: Vjerovanje u teorije zavjere po demografskim grupama

Distribucija odgovora na pojedinačna pitanja o teorijama zavjere pokazuje da su žene češće neodlučne i/ili nemaju čvrsta mišljenja o teorijama zavjere koje za cilj imaju da „objasne“ političke događaje velikih razmjera, dok muškarci pokazuju sličnu neodlučnost kada se radi o teorijama koje su više vezane za sfere ličnog zdravlja i dobrobiti.⁸³

Sklonost vjerovanju u teorije zavjere povećava se proporcionalno životnoj dobi – najmlađe grupe su manje zastupljene u grupi onih koji vjeruju, a više u grupi onih koji ne vjeruju. Ova distribucija ide u suprotnom smjeru za starije dobne grupe.

Fakultetsko obrazovanje se također čini kao konzistentan prediktor intenziteta vjerovanja u teorije zavjere. Ispitanici/e s fakultetskim obrazovanjem čine 15% uzorka, ali ih je 19% među onima koji ne vjeruju, te su podzastupljeni/e u kategorijama neodlučnih (13%) i onih koji vjeruju (12%).

⁸³ Additional data and more detailed research results are available upon request (to be sent at info@zastone.ba) at:
<https://drive.google.com/drive/folders/1GxT9hCNkV74aQ5r08gGONDel6zEKR1Uh>

Ispitanici/e bez fakultetskog obrazovanja (83,40% uzorka) pokazuju obrnut trend, te su podzastupljeni u prvoj, dok su u drugoj i trećoj grupi zastupljeni više nego u ukupnom uzorku. Slični trendovi prisutni su kod ruralne (prisutnost raste od niske ka visokoj sklonosti ka vjerovanju u teorije zavjere) i urbane populacije (prisutnost se smanjuje od niske ka visokoj sklonosti ka vjerovanju u teorije zavjere).

PREVALENCIJA I INTENZITET RAZLIČITIH NARATIVA TEORIJA ZAVJERE

Kada se izdvojeno posmatraju specifične teme teorija zavjere, postoje neki izuzeci u distribuciji vjerovanja između različitih demografskih grupa.

Starije dobne skupine manje vjeruju u teorije zavjere o **Covid-19 vakcinama** nego u druge teorije zavjere, mlađe su više neodlučne, dok osobe srednje životne dobi pokazuju više sklonosti ka vjerovanju u ove teorije nego u druge.

Fakultetski obrazovane osobe su nešto manje zastupljene među onima koji ne vjeruju u ove teorije zavjere, u poređenju s drugim teorijama zavjere.

	Žene	Muškarci	18 - 24	25 - 34	35 - 44	45 - 54	55 +	Fakultetski obrazovani/e	Bez fakultetskog obrazovanja	Ruralno	Urbano
Ne vjeruju	48.81%	51.19%	19.03%	15.88%	28.34%	19.12%	17.63%	17.01%	82.99%	47.52%	52.48%
Neodlučni/e	54.87%	45.13%	14.87%	19.88%	28.72%	18.56%	17.96%	13.02%	86.98%	55.37%	44.63%
Vjeruju	50.43%	49.57%	11.61%	17.13%	35.52%	17.85%	17.89%	11.66%	88.34%	54.22%	45.78%
Učešće u ukupnom uzorku	51.10%	48.90%	15.30%	18.70%	30.30%	18.40%	17.30%	15%	83.4%	50.80%	48.20%

Tabela 8: Vjerovanje u teorije zavjere o vakcinama protiv Covid-19

Najjasnije razlike i najveće oscilacije između demografskih grupa uočene su kada se radi o teorijama zavjere s antisemitskim podtekstom. To su uglavnom narativi o tome da osobe ili porodice jevrejskog porijekla tajno kontrolisu važne događaje, predstavljeni uopštenim tvrdnjama o „Jevrejima koji tajno upravljaju svijetom”, pri čemu su uočene značajne razlike u stepenu slaganja sa različitim konkretnim tvrdnjama sa elementima antisemitizma.⁸⁴

⁸⁴ Naprimjer, djelimično ili potpuno slaganje u prosjeku od 43% iskazano je za tvrdnje da “Osobe poput Georgea Sorosa diktiraju politike mnogih svjetskih vlada” ili “Porodice poput Rockefellera i Rothschilda iz sjene upravljaju svjetskim zbivanjima”, dok je djelimično ili potpuno neslaganje sa ovim tvrdnjama iznosilo 18%. Međutim, većina učesnika/ca (63,3%) ne slaže se sa tvrdnjom “Holokaust (nacistički

Ova potkategorija konspiracijskih tvrdnji jedina je koja ima značajno veću podršku muškaraca nego žena, gdje muškarci čine **61,73%** grupe koja se slaže s antisemitskim teorijama zavjere. Najstarija grupa je najzastupljenija među onima koji vjeruju u ovu vrstu tvrdnji (preko 23% u poređenju s njihovim udjelom od 17,30% u ukupnom uzorku). Za fakultetski obrazovane ljude je također više vjerovatno da će vjerovati u ove nego u druge teorije zavjere, jer su najmanje zastupljeni među onima koji ne vjeruju, a u najviše među onima koji vjeruju, kada se uporedi s njihovim vjerovanjem u druge teorije zavjere. S druge strane, za ove teorije zavjere je najmanje vjerovatno da će u njih vjerovati učesnici/e bez fakultetskog obrazovanja. Sličan obratan trend prisutan je kada se radi o zastupljenosti ruralne i urbane populacije u vjerovanju u ovu vrstu konspiracijskih narativa.

	Žene	Muškarci	18 - 24	25 - 34	35 - 44	45 - 54	55 +	Fakultetski obrazovani/e	Bez fakultetskog obrazovanja	Ruralno	Urbano
Ne vjeruju	53.94%	46.06%	18.87%	23.30%	28.64%	10.65%	18.54%	13.31%	86.69%	49.08%	50.92%
Neodlučni/e	57.69%	42.31%	16.03%	17.94%	31.70%	19.94%	14.38%	14.79%	85.21%	51.92%	48.08%
Vjeruju	38.27%	61.73%	10.59%	16.60%	28.58%	20.90%	23.33%	12.23%	87.77%	54.16%	45.84%
Učešće u ukupnom uzorku	51.10%	48.90%	15.30%	18.70%	30.30%	18.40%	17.30%	15%	83.40%	50.80%	48.20%

Tabela 9: Vjerovanje u teorije zavjere s elementima antisemitizma

genocid nad Jevrejima) je preuveličan”, dok se sa ovom tvrdnjom slaže 15,3%, od čega 10,8% djelimično i samo 4,5% potpuno.

VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE PREMA TEMI NARATIVA

Najveća vrijednost indeksa (3,21) ustanovljena je za tvrdnje s elementima teorija zavjere vezanih za zdravlje (bez Covid-19), što ovu kategoriju postavlja blago iznad srednje tačke skale ("niti se slaže niti se ne slaže"). To ipak znači da ispitanici/e u prosjeku pokazuju najveću tendenciju da se slože s teorijama zavjere u kojima su prisutne teme vezane za zdravlje.

Zatim slijede teorije zavjere o političkim temama (3,14) i vakcinama protiv Covid-19 (3,09 – važno je naglasiti da se ove vакcine eksplicitno spominju samo u 2 od 48 pitanja). Tvrđnje s elementima anitsemizma imaju prosjek od 3,02. Za njima slijede tvrdnje o tehnologiji, s prosjekom od 2,91. Najniža je bila tendencija slaganja sa 14 tvrdnjima s elementima teorija zavjere o pandemiji Covid-19, s prosjekom od 2,80. Razlika između prosječnih vrijednosti indeksa vjerovanja u konspiracijske tvrdnje o zdravlju generalno i specifično o pandemiji, statistički je značajna kako je utvrđeno ponderisanim Welch T-testom sa dva uzorka $t(1984) = 10,38, p < ,001$

Istraživanje je pokazalo da postoji negativna korelacija između svake od ovih kategorija i statusa vakcinacije učesnika/ca. To znači da što je veća vjerovatnoća da je osoba vakcinisana, to je manja vjerovatnoća da će vjerovati u bilo koju kategoriju teorija zavjere. Najviša negativna korelacija s vakcinacijskim statusom ustanovljena je kod vrijednosti indeksa dobijenih za teorije zavjere o vakcinama protiv Covid-19 i zdravstvenim temama (-0,35 za obje). Nešto niža negativna korelacija s vakcinacijskim statusom utvrđena je samo u potkategoriji „antisemitizam“ (-0,16).

ANTIVAKCINACIJSKE TEORIJE ZAVJERE I UTJECAJ NA PONAŠANJE

Ispitanicima/ama je postavljeno pitanje o tome da li su vakcinisani/e protiv Covid-19. Većina učesnika/ca (53,2%) je izjavila da je primila vakcincu protiv Covid-19, 42,7% učesnika/ca je reklo da nije, dok je 4,1% njih odbrilo odgovoriti na ovo pitanje.

Stopa vakcinacije među ispitanicima/ama koji/e dolaze iz različitih dijelova zemlje blago varira, od 54% u Distriktu Brčko i Republici Srpskoj do 53,3% u Federaciji Bosne i Hercegovine. U FBiH je nevakcinisano 42,8%, u Republici Srpskoj 41,6% i u Distriktu Brčko 39,9% ispitanika/ca. Najveći postotak onih koji/e su odbili/e odgovoriti na ovo pitanje bio je u Distriktu Brčko (6,1%), zatim u Republici Srpskoj (4,4%) te u FBiH (3,9%).

Ovi nalazi se značajno razlikuju od zvaničnih podataka o stopi vakcinacije, koja je u vrijeme provođenja ove ankete procjenjivana na 20%. Razlika između zvanične stope vakcinacije i postotaka do kojih se došlo ovim istraživanjem na reprezentativnom uzorku može se objasniti pomoću nekoliko faktora, prije svega činjenicom da su zvanični postoci zasnovani na zastarjelim podacima iz popisa 2013. godine (koji su i sami veoma osporavani). Procjenjuje se da je broj stanovnika/ca od tada znatno opao, što se uglavnom pripisuje velikim migracijama iz BiH. Pored toga, ne postoje podaci o broju ljudi koji su se vakcinisali u susjednim zemljama – Srbiji i Hrvatskoj – prije nego što su vакcine postale široko dostupne u BiH, niti postoji način da se procijeni koliko je tih osoba registrovano kao vakcinisano od nadležnih u BiH.

Ispitanicima/ama koji/e su se izjasnili/e da nisu vakcinisani/e protiv Covid-19 (435) postavljeno je pitanje da li planiraju da se vakcinišu, na koje je 16,1% (6,9% od ukupnog uzorka) reklo da se namjerava vakcinisati, 41,5% (17,7% od ukupnog uzorka) da se ne planira vakcinisati, dok je 42,3% (18,1% od ukupnog uzorka) odgovorilo sa „možda“ ili „ne znam/nisam siguran/a“.

Da li planirate da se vakcinišete?	Total (435)	Procenat
Da	70	16.1%
Ne	180	41.5%
Možda	135	31%
Ne znam/nisam siguran/na	49	11.3%

Tabela 10: Vakcinalni status

Odgovori na pitanje o namjeri da se vakcinišu bili su prilično konzistentni među ispitanicima/cama u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj. Naime, u FBiH, 42% od tih ispitanika/ca ne planira imunizaciju; 29,9% će možda biti vakcinisano; 15,2% razmatra mogućnost imunizacije, dok 12,8% ispitanika/ca nije bilo sigurno. U Republici Srpskoj, 42,6% ispitanika/ca ne planira vakcinaciju protiv Covid-19; 32,6% bi se možda vakcinisalo; 18,3% će se vakcinisati, dok 6,6% ispitanika/ca nije bilo sigurno. U odnosu na Federaciju i Republiku Srpsku, nevakcinisani/e ispitanici/e iz Distrikta Brčko bili/e su značajno nesigurniji/e oko toga da li se planiraju vakcinisati protiv Covid-19 (njih 29,8%). Dodatno, 36,7% ispitanika/ca iz ove administrativne reklo je da će se možda vakcinisati; 21,2% da ne planira, dok 12,3% planira primiti vakcnu protiv Covid-19.

STAVOVI I VJEROVANJA O VAKCINAMA PROTIV COVID-19

Ispitanicima/ama koji/e su izjavili/e da ne planiraju vakcinaciju (180 ili 17,7% od ukupnog uzorka) postavljeno je pitanje o razlozima odbijanja da se vakcinišu, sa mogućnošću višestrukog odgovora

Zašto ne želite da se vakcinišete protiv Covid-19?	Total (180)	Procenat
Bojam se nuspojava	60	33.3%
Mislim da vakcine nisu dovoljno ispitane (i/ili „radi se o eksperimentalnim vakcinama“)	133	73.7%
Mislim da se ne zna dovoljno o sastavu vakcina	71	39.6%
Ne treba mi, ne plašim se virusa	21	11.6%
Ne treba mi, prebolovao/la sam Covid-19	16	8.7%
Mislim da vakcine nisu efikasne	67	36.9%

Tabela 12: Strahovi vezani za vakcine protiv Covid-19

Većina ispitanika/ca koji/e ne planiraju da se vakcinišu (73,7%) složila se sa tvrdnjom da vakcine protiv Covid-19 nisu dovoljno testirane i/ili da su to „eksperimentalne vakcine“. Značajan broj ispitanika/ca (39,6%) odgovorio je da se ne zna dovoljno o sastavu vakcina; 36,9% da vakcine nisu efikasne, a 33,3% da se boji nuspojava. Nešto je manji procenat onih smatraju da im ne trebaju vakcine jer se ne boje virusa (11,6%), ili zato što su ga već prebolovali (8,7%). Vrlo malo ispitanika/ca (3,2%) označilo je „ostalo“ kao odgovor. To pokazuje da odgovori koji su ponuđeni u anketi, do kojih se došlo na osnovu sadržaja ocijenjenih na *fact-checking* platformama, odgovaraju najčešćim razlozima za odbijanje vakcinacije protiv Covid-19, te da su dezinformacije iz online prostora usko povezane sa pogrešnim predstavama koje ljudi imaju o vakcinama.

Pitanja s višestrukim odgovorima o mogućem scenariju u kojem bi se vakcinisali/e postavljena su svim nevakcinisanim ispitanicima/ama koji/e nisu izjavili/e da se planiraju vakcinisati protiv Covid-19 (njih 365). Značajan postotak ovih ispitanika/ca (36,1%) izjavio je da bi se vakcinisali/e kad bi vidjeli/e da nema negativnih posljedica za one koji/e su se vakcinisali/e. Ovi/e ispitanici/e čine 12,9% od ukupnog uzorka. Oko 31% ispitanika/ca (11% od ukupnog uzorka) bi se vakcinisalo ukoliko to postane obavezno, dok je 21,3% njih (7,7% od ukupnog uzorka) izjavilo da bi se vakcinisalo ukoliko bi im trebala potvrda za putovanje ili pristup određenim javnim prostorima. Samo je 1,8% ispitanika/ca navelo iznenadno povećanje broja oboljelih od Covid-19 kao motiv za vakcinaciju, dok je 25,9% (9,2% od ukupnog uzorka) odgovorilo da se ne bi vakcinisalo ni u kojem slučaju. No, s obzirom da je ova anketa provedena krajem 2021. godine, kada je već bilo jasno da su ozbiljne negativne reakcije na vakcnu izuzetno rijetke, izjava ispitanika/ca da bi se vakcinisali/e ako "vide da nema negativnih posljedica" za one koji su to već učinili/e više djeluje kao izgovor nego kao stvarni razlog okljevanja u vezi imunizacije.

U kojem biste se slučaju vakcinisali?	Total (365)	Procenat
Ako vidim da nema negativnih posljedica za one koji/e su se vakcinisali/e	131	36.1%
Ako bi vakcina bila obavezna	112	30.8%
Ako bi mi bila potrebna potvrda za putovanje ili ulazak u određene javne prostore	78	21.3%
Ako bi ponovo došlo do naglog skoka broja oboljelih	7	1.8%
Drugo	18	4.9%
Ne planiram se vakcinisati ni u kojem slučaju	94	25.9%

Tabela 12: Mogućnost promjene stava o vakcinaciji

U odgovorima na ovo pitanje primijećene su neke rodne razlike. Motivacija da se vakciniše iz razloga nevezanih sa zdravljem prisutnija je kod žena nego kod muškaraca. Značajno više žena nego muškaraca odgovorilo je da bi se vakcinisale ako to postane obavezno (38.7% žena i 22.3% muškaraca), a žene su također sklonije nego muškarci da se vakcinišu kako bi mogle putovati ili imati pristup javnim prostorima (25.4% žema i 16.9% muškaraca je odabralo ovaj odgovo). Skoro duplo više muškaraca (34.1%) nego žena (18.2%) reklo je da se ne bi vakcinisali ni u kom slučaju.

U kojem biste se slučaju vakcinisali?	Total (365)	Procenat	Muškarci	Žene
Ako vidim da nema negativnih posljedica za one koji/e su se vakcinisali/e	131	36.1%	38.3%	34%
Ako bi vakcina bila obavezna	112	30.8%	22.3%	38.7%
Ako bi mi bila potrebna potvrda za putovanje ili ulazak u određene javne prostore	78	21.3%	16.9%	25.4%
Ako bi ponovo došlo do naglog skoka broja oboljelih	7	1.8%	3.2%	0.6%
Drugo	18	4.9%	5.1%	4.8%
Ne planiram se vakcinisati ni u kojem slučaju	94	25.9%	34.1%	18.2%

Tabela 13: Mogućnost promjene stava o vakcinaciji (pričak po spolu)⁸⁵

Kada je riječ o dobним skupinama, najveći postotak onih koji/e spadaju u kategoriju od 18 do 24 godine starosti (42%) i od 45 do 54 godine (39,7%) tvrdi da bi primio vakcinu protiv Covid-19 ako to postane obavezno, dok je ovaj odgovor odabralo samo 21,2% ispitanika/ca uzrasta od 35 do 44 godina. Ispitanici/e iz ove skupine, njih 40,5% najčešće su se odlučivali za opciju da bi se vakcinisali/e kad bi vidjeli/e da nema negativnih posljedica kod onih koji su već primili vakcnu (ovo je, međutim, bio slično zastupljen odgovor i kod svih drugih skupina, sa izuzetkom one od 45-54 godina).

U kojem biste se slučaju vakcinisali?	Total (365)	Total (100%)	18 - 24	25 - 34	35 - 44	45 - 54	55+
Ako vidim da nema negativnih posljedica za one koji/e su se vakcinisali/e	131	36.1%	37.3%	38.8%	40.5%	20.5%	32.4%
Ako bi vakcina bila obavezna	112	30.8%	42%	35.1%	21.2%	39.7%	17.7%
Ako bi mi bila potrebna potvrda za putovanje ili ulazak u određene javne prostore	78	21.3%	26%	25%	14.3%	25.4%	19.8%
Ako bi ponovo došlo do naglog skoka broja oboljelih	7	1.8%	5.6%	2.2%	0.5%	0	0
Drugo	18	4.9%	5.6%	2.4%	6.7%	6.5%	2.2%
Ne planiram se vakcinisati ni u kojem slučaju	94	25.9%	20.8%	23.2%	27.1%	29.4%	34.2%

Tabela 14: Mogućnost promjene stava o vakcinaciji (pričak po dobним skupinama)

Kada je riječ o obrazovnom statusu ispitanika/ca, nije bilo značajnih statističkih razlika u odgovorima na ovo pitanje. Jedini izuzetak je odgovor "drugo", koji su znatno češće birali ispitanici/e sa osnovnim obrazovanjem, dok niko od njih nije naveo potrebu za putovanjem ili pristup javnim prostorima kao potencijalni razlog za vakcinaciju protiv Covid-19. Međutim, zastupljenost ove grupe u cijelom uzorku je veoma mala i iznosi samo 1,8%.

⁸⁵ Za objašnjenje korištenja boja u tabelama, vidjeti Dodatak ovom izvještaju

U kojem biste se slučaju vakcinisali?	Total (365)	Procenat	Osnovno obrazovanje	Srednje obrazovanje	Visoko obrazovanje
Ako vidim da nema negativnih posljedica za one koji/e su se vakcinisali/e	131	36.1%	19.7%	34%	34%
Ako bi vakcina bila obavezna	112	30.8%	50.5%	38.7%	38.7%
Ako bi mi bila potrebna potvrda za putovanje ili ulazak u određene javne prostore	78	21.3%	0	25.4%	25.4%
Ako bi ponovo došlo do naglog skoka broja oboljelih	7	1.8%	19.7	0.6%	0.6%
Drugo	18	4.9%	35.5	4.8%	4.8%
Ne planiram se vakcinisati ni u kojem slučaju	94	25.9%	14%	18.2%	18.2%

Tabela 15: Mogućnost promjene stava o vakcinaciji (prikaz po stepenu obrazovanja)

Od ispitanika/ca je također zatraženo da procijene Covid-19 vakcine na skali od „potpuno štetne“ do „potpuno korisne“, uzimajući u obzir dva glavna atributa koja se koriste za formiranje mišljenja o vakcinama: pitanje sigurnosti, tj. rizika da mogu biti štetne; i pitanje efikasnosti, tj. povjerenja da će vakcine pružiti zaštitu protiv date bolesti.

Većina ispitanika/ca (59,8%) odgovorila je da su vakcine primarno korisne, 37,2% da su više korisne nego štetne (dominantan odgovor u uzorku) i 22,6% da su korisna zaštita protiv Covid-19 i nisu štetne. Tvrđaju da su vakcine ili dominantno ili potpuno štetne ukupno je podržalo 20,1% ispitanika/ca, a isti postotak nije bio siguran kako odgovoriti.

Drugim riječima, oko 20% ispitanika/ca pokazalo se neodlučnim oko toga da li vakcinacija donosi više rizika ili koristi, dok oko 14% onih koji/e vakcine vide više kao štetne nego korisne ipak ima neko povjerenje u njihovu efikasnost, ali su više uplašeni/e od potencijalnih rizika nego što uviđaju njihovu korist. Samo je 6,2% izrazilo potpuno negativan stav koji ukazuje na apsolutno odsustvo spremnosti da se razmotre koristi vakcinacije.

Među ljudima su podijeljena mišljenja o tome koliko su korisne ili štetne vakcine protiv Covid-19. Šta Vi mislite o tome?	Total (1018)	Procenat
Vakcine su štetne i nisu korisne	64	6.2%
Vakcine su više štetne nego korisne	142	13.9%
Vakcine su više korisne nego štetne	378	37.2%
Vakcine su korisna zaštita protiv Covid-19 i nisu štetne	230	22.6%
Ne znam/nisam siguran/na	204	20.1%

Tabela 16: Stavovi o vakcinama protiv Covid-19

Postotak ispitanika/ca koji su izjavili/e da se ne bi vakcinisali/e u bilo kojem slučaju je 9,2%, dok 6,2% ispitanika/ca tvrdi da su vakcine u potpunosti štetne i beskorisne. Preklapanje ova dva odgovora prisutno je u 3,2% ukupnog uzorka (osobe koje su izjavile da se ne namjeravaju vakcinisati i da su vakcine samo štetne), što bi moglo predstavljati postotak populacije koji je nepovratno protiv vakcinacije.

Kada se uporedi broj osoba koje su izjavile da se ne bi vakcinisale ni u kojem slučaju s brojem onih koje su opisale vakcine kao "više štetne nego korisne" ili kao samo štetne (sabrani odgovori sa vrijednostima 1 i 2 na skali), postoji preklapanje od 7,2% uzorka, što bi mogao biti postotak populacije za koji je vrlo malo vjerovatno da će promijeniti stav prema vakcinama.

ZABLUGE O VAKCINAMA PROTIV COVID-19

Svim nevakcinisanim ispitanicima/ama koji/e nisu izjavili/e da se planiraju vakcinisati (365), prikazan je niz netačnih tvrdnji o vakcinama. Tvrđnje su preuzete iz najčešćih teorija zavjere i dezinformacijskih narativa o vakcinama protiv Covid-19. Od ispitanika/ca je traženo da na skali od „ne slažem se uopće“ do „slažem se potpuno“ procijene koliko je utemeljena svaka od tih tvrdnji.

Većina ispitanika/ca koji/e su izjavili/e da se ne planiraju vakcinisati (54,4%) se donekle ili potpuno složila da Covid vakcine uzrokuju neplodnost, dok se 59,4% složilo da vakcine mogu ugroziti trudnoću.

Označite u kojoj se mjeri slažete sa svakom od navedenih tvrdnji: (1-5, Uopće se ne slažem - U potpunosti se slažem):	Vakcine mogu izazvati sterilitet	Vakcine mogu ugroziti trudnoću
Uopće se ne slažem	2.8%	4.4%
Donekle se ne slažem	5.5%	4.7%
Niti / niti	15.4%	12.6%
Donekle se slažem	30%	31.5%
U potpunosti se slažem	24.4%	27.9%
Ne znam/nisam siguran/a	21.8%	18.8%
Total (365)		

Tabela 17: Pogrešne predstave o reproduktivnim rizicima vakcina protiv Covid-19

Istoj grupi ispitanika/ca postavljeno je pitanje da li vjeruju da vakcine uzorkuju neurološke, autoimune, kardiovaskularne i maligne bolesti. U prosjeku, većina (55%) se ili djelimično ili potpuno slaže da vakcine mogu uzrokovati neke od ovih bolesti.

Preko 60% ispitanika/ca se u određenoj mjeri slaže da vakcine mogu uzrokovati kardiovaskularne, 55% je reklo isto za neurološke a 54% za autoimune bolesti, dok se 45,7% slaže da mogu uzrokovati maligne bolesti.

Vakcine mogu izazvati:	Neurološke bolesti	Autoimune bolesti	Kardiovaskularne bolesti	Maligne bolesti
Uopće se ne slažem	1.6%	2.4%	1.3%	2.6%
Donekle se ne slažem	5.3%	6.7%	6.6%	4.9%
Niti / niti	17.4%	18.7%	12.5%	19.8%
Donekle se slažem	31.4%	29.2%	34.7%	25.6%
U potpunosti se slažem	23.6%	25.1%	29.8%	20.1%
Ne znam/nisam siguran/a	20.7%	17.9%	15.2%	27%
Total (365)				

Tabela 18: Pogrešne predstave o zdravstvenim rizicima vakcina protiv Covid-19

Istoj grupi su prikazane i veoma nerealistične teorije zavjere koje su kružile internetom: da vakcine sadrže mikročipove, grafenov oksid, parazite, opasne nanočestice ili ćelije abortiranih fetusa, te da vakcine bazirane na iRNK (mRNA) tehnologiji mogu promijeniti DNK. Postotak slaganja sa bizarnim tvrdnjama ovog tipa bio je znatno niži nego kod tvrdnji opisanih iznad. No, visok je postotak ispitanika/ca koji/e nisu sigurni/e da li su takve tvrdnje istinite ili ne.

U prosjeku, 18,4% ispitanika/ca se donekle ili u potpunosti ne slaže s ovim tvrdnjama, 46,9% ispitanika/ca bilo je neodlučno, a 34,7% ispitanika/ca se donekle ili u potpunosti složilo sa njima. Tvrđnja da vakcine sadrže „opasne nanočestice“ dobila je najveći postotak slaganja (49,3%), a odmah iza nje je tvrdnja da vakcine dobijene iRNK tehnologijom mogu promijeniti DNK (38,1%).

Koliko su utemeljene slijedeće tvrdnje o vakcinama?	Vakcine na bazi mRNA tehnologije mogu izmijeniti DNK	U vakcinama se mogu nalaziti mikročipovi	U vakcinama je može nalaziti grafen oksid	U vakcinama se mogu nalaziti paraziti	U vakcinama se mogu nalaziti opasne nanočestice	U vakcinama se mogu nalaziti ćelije/stanice abortiranih fetusa
Uopće se ne slažem	7.6%	29.7%	4.2%	11.4%	3.1%	13.5%
Ne slažem se	7.8%	7.3%	4.2%	8.9%	6.1%	6.3%
Niti/niti	14.9%	15.4%	21.4%	20.9%	15.9%	16.6%
Donekle se slažem	22.7%	15.7%	17.3%	17.9%	25.8%	17.7%
U potpunosti se slažem	15.4%	13.3%	13.2%	12.5%	23.5%	13.3%
Ne znam/ nisam siguran/na	31.6%	18.6%	39.7%	28.4%	25.6%	32.6%
Total (365)						

Tabela 19: Pogrešne predstave o sastavu vakcina protiv Covid-19

Antivakcinacijski narativi i teorije zavjere o vakcinama, posebno o vakcini protiv morbila, rubeole i zaušnjaka (MMR vakcini), postojali su i prije pandemije. Nivo slaganja s ovim narativima je također ispitano, te je ustanovljeno da je on znatno niži od slaganja s antivakcinacijskim narativima vezanim za Covid-19 vakcine. Skoro četvrtina populacije (23,3%) slaže se s antivakcinacijskim narativima, o MMR vakcini, a 20,7% je neodlučno.

Od ispitanika/ca se također tražilo njihovo mišljenje vezano za sumnje da MMR vakcina (protiv morbila, rubeole i zaušnjaka) potencijalno uzrokuje autizam i druge zdravstvene probleme. Većina (56%) je oddgovorila da su takve tvrdnje uglavnom ili potpuno neosnovane. S druge strane, 17,8% ispitanika/ca izjavilo je da su takve tvrdnje uglavnom osnovane, a 5,5% njih izjavilo je da vjeruje da su takve tvrdnje u potpunosti osnovane.

Ispitanicima/ama koji/e su podržali/e tvrdnju da MMR vakcina potencijalno uzrokuje autizam i druge zdravstvene probleme (238 ispitanika/ca) također je postavljeno pitanje zašto misle da je ova vakcina obavezna za djecu u Bosni i Hercegovini ako je štetna, s više ponuđenih odgovora. Većina ispitanika/ca (49,9%) je odabrala odgovor "zbog lobiranja farmaceutske industrije", a 34,8% ispitanika/ca da "postoje dublji, skriveni razlozi" zbog kojih je uvedena ova obaveza. Treći najčešći odgovor, koji je odabralo 23,9% ispitanika/ca, jeste da naš zdravstveni sistem ne brine za dobrobit djece, dok je 21,5% odabralo odgovor "Zato što naše zdravstvo ne ide u korak sa modernim naučnim saznanjima".

TEORIJE ZAVJERE VEZANE ZA COVID-19

Jedna od najrasprostranjenijih i najpostojanijih teorija zavjere o pandemiji Covid-19 jeste da je SARS-CoV-2 virus namjerno pušten ili, u nekim verzijama, „pobjegao“ iz laboratorije u kojoj je vještački proizведен.⁸⁶ Kroz ovu tvrdnju ispitano je u kojoj mjeri je raširen sam narativ o „podmetnutom virusu“, koji akteri se smatraju odgovornim, te koji su im motivi za taj čin pripisani od strane ispitanika/ca koji vjeruju da je virus namjerno pušten.

Ispitanici/e su ocijenjivali/e vjerovatnost ovakve tvrdnje na skali od „nimalo vjerovatna“ do „sigurno tačna“. Više od pola ispitanika/ca (60,2%) složilo se sa ovom tvrdnjom, od kojih je 41,6% odgovorilo da je „vrlo vjerovatna“, a 18,6% da je „sigurno tačna“. Tvrđnju da „uopće“ nije vjerovatna izabralo je samo 5,4% ispitanika/ca, a 23,3% odgovorilo je da je malo vjerovatno da je istinita.

Nema velikih razlika u odgovorima između ispitanika/ca sa različitim stepenima obrazovanja, osim onih sa samo osnovnim obrazovanjem, koji/e su skloniji potpunom slaganju sa ovom tvrdnjom (30,6% u poređenju sa 19,0% sa srednjoškolskim i 15,0% sa univerzitetskim obrazovanjem).

Kada je u pitanju vakcinacijski status, 36,4% vakcinisanih ispitanika/ca ne slaže se s ovom tvrdnjom, od čega 7,5% u potpunosti. Poređenja radi 20,7% nevakcinisanih se ne slaže se s ovom tvrdnjom, od čega 3,2% u potpunosti. Vakcinisani/e ispitanici/e su dvostruko češće neodlučni oko ove tvrdnje nego nevakcinisan (13,8% u poređenja sa 5,8%). Ogromna većina nevakcinisanih ispitanika (73,5%) podržala je tvrdnju da je virus namjerno pušten (45,2% smatra da je tvrdnja veoma vjerovatna; 28,3% smatra da je sigurno tačna) u poređenju s gotovo polovinom vakcinisanih (49,8%) ispitanika/ca.

Niko od ispitanika/ca koji/e su odbili/e da odgovore da li su vakcinisani/e nije u potpunosti poturiječio ovoj tvrdnji, više od pola (57,4%) ju je podržalo, dok je trećina njih (33,2%) izjavila da nije sigurna da li je virus namjerno pušten.

⁸⁶ Krupalija, Rašid, et al. "Disinformation During Covid-19", 2020, str. 22.

Neki misle da je koronavirus namjerno pušten u populaciju. Koliko je tako nešto vjerovatno, po Vašem mišljenju?	Ukupno (1018)	Vakcinisani/e (540)	Nevakcinisani/e (434)	Ne žele odgovoriti (44)
Nimalo vjerovatno	5.4%	7.5%	3.2%	0
Malо vjerovatno	23.3%	29%	17.5%	9.5%
Vrlo vjerovatno	41.6%	39.5%	45.2%	31%
Sigurno je tako	18.6%	10.3%	28.3%	26.4%
Ne znam/nisam siguran/na	11.2%	13.8%	5.8%	33.2%

Tabela 20: Neutemeljena vjerovanja o porijeklu virusa SARS-CoV-2

Ispitanicima/ama koji/e su izrazili/e određeni stepen vjerovanja u mogućnost da je SARS-CoV-2 virus namjerno pušten među stanovništvo (727 njih) dato je pitanje s više ponuđenih odgovora da označe sve aktere koji/e bi mogli biti odgovorni za namjerno puštanje virusa. Akteri su preuzeti u iz raznih verzija ovog narativa sa kojima su se regionalni fact-checkeri/ke susretali u posljednje dvije godine.

Većina ispitanika/ca misli da je za puštanje virusa odgovorna ili "grupa moćnika koja odlučuje o svemu" (39,5%) ili farmaceutska industrija (39,1%). Oko četvrtine učesnika/ca vjeruje da je za puštanje virusa krivo „više svjetskih vlada u dogовору“ ili SAD, dok je Kina malo niže rangirana. 18,9% od onih koji vjeruju da je virus namjerno pušten nije bilo sigurno ko je krivac za puštanje virusa.

Postoje neke rodne razlike u odgovorima na ovo pitanje: više muškaraca vidi farmaceutsku industriju kao odgovornu, dok žene više vjeruju da je to „grupa moćnika“. Najveća razlika u njihovim odgovorima je u imenovanju Velike Britanije kao odgovorne za pandemiju, gdje je 2,5 puta više muškaraca nego žena odabralo ovaj odgovor. Za razliku od muškaraca, žene su bile znatno suzdržanije pri odabiru aktera s ponuđene liste (23,8% žena je odabralo odgovor „ne znam/nisam siguran“ u poređenju sa 13,4% muškaraca). Nema značajnih razlika u ovim vjerovanjima između učesnika/ca različite starosne dobi.

Interesantno je da 38,9% vakcinisanih osoba koje su odgovorile na ovo pitanje vjeruje da je farmaceutska industrija odgovorna za puštanje virusa, dok 44,2% nevakcinisanih vjeruje da su to "moćnici".

Ako je virus namjerno pušten, ko bi sve mogao biti odgovoran za to, po Vašem mišljenju?	Total	Muškarci	Žene	Vakcinisani/e	Nevakcinisani/e	Ne žele odgovoriti	
Grupa moćnika/ca koja odlučuje o svemu	287	39.5%	42.2%	37.1%	36.7%	44.2%	22.7%
Farmaceutska industrija	284	39.1%	43.7%	35.2%	38.9%	41.9%	15.8%
Više svjetskih vlada u dogovoru	191	26.3%	30.8%	22.4%	24.6%	30.3%	6.1%
SAD	181	24.9%	28.8%	21.5%	20.9%	29%	23.7%
Kina	161	22.2%	25%	19.8%	23.9%	21.5%	12.9%
Ne znam/ nisam siguran/a	137	18.9%	13.4%	23.8%	21.5%	13.7%	43.2%
Bill Gates	74	10.2%	9.6%	10.7%	9.3%	11.3%	7.8%
Velika Britanija	57	7.8%	11.4%	4.6%	7.9%	7.6%	7.8%
Neko drugi	10	1.3%	2.1%	0.6%	1%	1.8%	
Total	727	100%					

Tabela 21: Vjerovanja o tome ko je „odgovoran za pandemiju“

Odgovor na ovo pitanje je također upoređen s odgovorima na pitanje koliko ispitanici/e imaju povjerenja u različite Covid-19 vakcine dostupne u BiH, odnosno koliko ih smatraju pouzdanim. Odgovori ispitanika/ca koji/e su odabrali/e jedan od pet najzastupljenijih odgovora (farmaceutska industrija, grupa moćnih ljudi koja odlučuje o svemu, nekoliko svjetskih vlada, SAD i Kina) upoređeni su s njihovim povjerenjem u svaku od vakcina protiv Covid-19 dostupnih u BiH (AstraZeneca, Johnson & Johnson, Moderna, Pfizer, Sinovac, Sinopharm, Sputnik V).

U ovom poređenju nisu uočene značajne korelacije. Nivo povjerenja u Johnson & Johnson i AstraZeneca vakcine bio je najniži, ali je upitno da li su narativi teorija zavjere specifično (direktno) utjecali na te stavove, imajući na umu da su mRNA vakcine (Pfizer i Moderna) najčešće bile predmetom takvih narativa, a ispitanici/e su ove dvije vakcine ocijenili/e kao najpouzdanije. Veća je vjerovatnoća da je ovakav rezultat posljedica opsežnog medijskog izvještavanja o nuspojavama ovih vakcina,⁸⁷ koje su, u slučaju

⁸⁷ "Vaxzevria (ranije poznata kao COVID-19 AstraZeneca vakcina)". European Medicines Agency. <https://www.ema.europa.eu/en/medicines/human/EPAR/vaxzevria-previously-covid-19-vaccine-astrazeneca#safety-updates-section>, (pristupljeno 15.2.2022).

AstraZeneca vakcine, na kraju dovele do toga da nekoliko država privremeno obustavi njihovu primjenu dok se ne izvrše dodatna ispitivanja, o čemu su lokalni mediji intenzivno izvještavali u vrijeme kada je ova vakcina bila najdostupnija u regionu.⁸⁸

Ispitanicima/ama koji/e su podržali/e tvrdnje da je virus namjerno pušten ili nisu bili/e sigurni/e (727) također je postavljeno pitanje s više ponuđenih odgovora o motivima puštanja virusa među stanovništvo.

Većina ispitanika/ca (56,4%) odabrala je odgovor „Da bi se ostvarili nečiji ekonomski interesi”, 49,1% je odgovorilo da je to učinjeno da bi se prodavale vakcine i lijekovi, a 53,2% je odabralo odgovor o smanjenju broja ljudi na planeti. Testiranje 5G tehnologije je odabralo 10,6% ispitanika/ca, dok je 42,9% ispitanika/ca odabralo uvođenje mjera u borbi protiv pandemije kao izgovor za kontrolu populacije.

“COVID-19 Vaccine Janssen”. European Medicines Agency.

<https://www.ema.europa.eu/en/medicines/human/EPAR/covid-19-vaccine-janssen#safety-updates-section> (pristupljeno 15.2.2022).

“Cjepivo Johnson&Johnsona u izuzetno rijetkim slučajevima može izazvati krvne ugruške, ali rizik je ekstremno mali”. *Jutarnji list*, 20.4.2021. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/cjepivo-johnson-johnsona-u-izuzetno-rijetkim-slucajevima-moze-izazvati-krvne-ugruske-ali-rizik-je-ekstremno-mali-15066818> (pristupljeno 15.2.2022).

⁸⁸ “Osam evropskih zemalja suspendiralo AstraZeneca vakcine”. *Al Jazeera Balkans*, 11.3.2021.

<https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/3/11/sest-zemlja-eu-a-suspedovalo-vakcine-astarazenace> (pristupljeno 14.2.2022).

Koji su mogli biti motivi za puštanje virusa među ljudi?	Ukupno (727)	Procenat
Da bi se ostvarili nečiji ekonomski interesi	410	56.4%
Da bi se smanjio broj ljudi na planeti	387	53.2%
Da bi se prodavale vakcine i lijekovi	356	49.1%
Da bi se stanovništvo stavilo pod kontrolu pod izgovorom antipandemijskih mjera	312	42.9%
Da bi se testirala 5G tehnologija	77	10.6%
Nešto drugo	31	4.3%

Tabela 22: Vjerovanja o motivima iza pokretanja pandemije Covid-19

Mali postotak ispitanika/ca (4,3%) označio je „nešto drugo“ kao svoj odgovor. Ovaj postotak ponovo pokazuje da pitanja iz ankete, bazirana na podacima regionalnih fact-checkera/ki o široko rasprostranjenim teorijama zavjere, dobro predviđaju šta bi ispitanici/e koji/e vjeruju u ovaj narativ mogli smatrati motivima za namjerno puštanja virusa među ljudi.

IZVORI INFORMACIJA O PANDEMIJI I VAKCINAMA PROTIV COVID-19

Od ispitanika/ca je traženo da rangiraju koliko često koriste različite izvore informacija za dvije teme koje su bile glavna meta dezinformacija i teorija zavjere: pandemiju Covid-19 i vakcine protiv Covid-19. Ispitanici/e su dobili/e pitanje koliko često dobijaju informacije putem televizije ili radija, štampanih medija, na internetu/online, kod svog doktora/ice, iz stručne literature, od osoba koje ih okružuju (poznanici/e, prijatelji/ce, porodica), te iz drugih izvora (opcija „drugo“ u anketi). U odgovorima su mogli birati između medijskih (televizija/radio, stampa, internet i/ili online mediji, stručna literatura) i neposrednih izvora informacija (njihovi/e doktori/ce, ljudi iz okruženja). Učestalost korištenja različitih izvora bila je rangirana na petostepenoj skali od „nikad“ do „uvijek“.

Najčešće korišten izvor informacija o vakcinama protiv Covid-19 bio je internet, sa 40,4% ispitanika/ca koji/e su izjavili/e da ga koriste veoma često ili uvijek. Skoro jedna trećina ispitanika/ca izjavila je da veoma često ili uvijek dobija informacije o vakcinama od svog doktora/ice (31,6%) i iz stručne literature (31,5%), dok je 26,3% odabralo televiziju i radio.

	Na televiziji ili radiju	U štampi	Na internetu	Kod svog doktora / doktorice	Iz stručne literature	Od ljudi iz okoline (poznanici/e, prijatelji/ce, porodica)	Drugo
Nikad	12.6%	20.4%	9.2%	13.8%	14%	11.7%	34.8%
Veoma rijetko	19.4%	24.2%	13.3%	21.2%	21.8%	24.8%	21.7%
Povremeno	41.7%	40.6%	37%	33.4%	32.6%	40.8%	35.3%
Veoma često	21.7%	12.5%	32.5%	23.1%	24.7%	19%	5.5%
Uvijek	4.6%	2.2%	7.9%	8.5%	6.8%	3.7%	2.7%

Tabela 23: Izvori informacija o vakcinama protiv Covid-19

Najčešće korišten izvor informacija o pandemiji Covid-19 bio je internet, za koji je 43,2% ispitanika/ca izjavilo da ga koriste veoma često ili uvijek. Na drugom mjestu su televizija i radio, za koje su 28,2% ispitanika/ca izjavili da ga koriste veoma često ili uvijek.

Četvrtina (25,2%) je rekla da veoma često ili uvijek dobija informacije o pandemiji od svog doktora/ice, a oko 24% je isto izjavilo za stručnu literaturu, te za ljude iz svog okruženja.⁸⁹

Where do you get information about the Covid-19 pandemic?	Na televiziji ili radiju	U štampi	Na internetu	Kod svog doktora / doktorice	Iz stručne literature	Od ljudi iz okoline (poznanic/e, prijatelji/ce, porodica)	Drugo
Nikad	9.1%	20.1%	6.1%	15%	16.7%	8.8%	37.5%
Veoma rijetko	20.2%	24.3%	12.3%	23.5%	24.3%	22.3%	22.4%
Povremeno	42.5%	39.5%	38.3%	36.2%	35.3%	45%	33.2%
Veoma često	24.6%	14.1%	36.6%	18.4%	18.4%	20.7%	4.8%
Uvijek	3.6%	2.1%	6.7%	6.8%	5.3%	3.3%	2.1%

Tabela 24: Izvori informacija o pandemiji Covid-19

ONLINE IZVORI INFORMACIJA

Ispitanicima/cama koji/e veoma često ili uvijek koriste internet kao primarni izvor informacija postavljeno je i pitanje o tome koji online izvor najčešće koriste. Ponuđeni odgovori bili su: portali domaćih medija, portali stranih medija, blogovi ili forumi, stranice zdravstvenih institucija u FBiH/RS, Twitter, Facebook, YouTube, aplikacije kao što su Viber i WhatsApp i "negdje drugo".

Kada su u pitanju informacije o vakcinama, 30% je odgovorilo da ih većinom dobija putem informativnih portala, 21,9% je izjavilo da ih dobija preko web stranica zdravstvenih institucija u FBiH/RS, dok je 18,6% izjavilo da informacije dobija na Facebooku. Na petom mjestu je odgovor „portali stranih medija“, kojeg je odabralo 16,5% ispitanika/ca.

⁸⁹ Visok postotak ispitanika/ca koji su odgovorili/e da koriste stručnu literaturu kao izvor informacija o ovim temama može biti rezultat drugačijeg razumijevanja značenja ovog termina od strane ispitanika/ca od onog koje je u anketi podrazumijevano.

Gdje na internetu najčešće dolazite do korisnih informacija o vakcinama?	Ukupno (412)	Procenat
Na portalima domaćih medija	123	30%
Na portalima stranih medija	68	16.5%
Na blogovima ili forumima	27	6.5%
Na stranicama zdravstvenih institucija u FBiH/RS	90	21.9%
Na Twitteru	3	0.6%
Na Facebooku (čitanja objava na profilima, u grupama i komentarima drugih ljudi)	76	18.6%
Putem chat aplikacija kao što su Viber i WhatsApp	1	0.3%
Na YouTubeu	15	3.6%
Negdje drugo	9	2.1%

Tabela 25: Online izvori informacija o vakcinama protiv Covid-19

Raspodjela odabira online izvora informacija o pandemiji Covid-19 bila je slična: 33,1% izjavilo je da preferira medijske portale; 20,9% ispitanika/ca izjavilo je da dobija svoje informacije putem web stranica zdravstvenih institucija u FBiH/RS; 19,7 % reklo je da kao izvore informacija koriste profile, stranice i grupe na Facebooku, dok je 15,1% reklo da koristi portale stranih medija. Kada su u pitanju društvene mreže, sve druge platforme su daleko ispod Facebooka po učestalosti njihovog korištanje za informisanje o vakcinama protiv Covid-19 (YouTube 3,6%, Twitter 0,6%, chat aplikacije 0,3%) ili o pandemiji (YouTube 2,7%, Twitter 0,1%, chat aplikacije 0,0%).

Gdje na internetu najčešće dolazite do korisnih informacija o pandemiji Covid-19?	Ukupno (440)	Procenat
Na portalima domaćih medija	146	33.1%
Na portalima stranih medija	66	15.1%
Na blogovima ili forumima	24	5.5%
Na stranicama zdravstvenih institucija u FBiH/RS	92	20.9%
Na Twitteru	0	0.1%
Na Facebooku (čitanja objava na profilima, u grupama i komentarima drugih ljudi)	87	19.7%
Putem chat aplikacija kao što su Viber i WhatsApp	0	0
Na YouTubeu	12	2.7%
Negdje drugo	13	2.9%

Tabela 26: Online izvori informacija o pandemiji Covid-19

Uočene su neke **rodne razlike** u najčešće korištenim online izvorima informacija. Muškarci više naginju informativnim portalima, dok žene češće biraju Facebook. Kada su u pitanju informacije o pandemiji, 36,3% muškaraca i 29,9% žena navelo je medijске portale, dok je 26,9% žena i 12,5% muškaraca izabralo Facebook kao izvor informacija. Za informacije o vakcinama, postoci iznose 38,8% (muškarci) i 20,8% (žene) za medijске portale, ali nema značajne razlike u odabiru Facebooka kao izvora (20,4% žena i 16,8% muškaraca). No, mnogo je više žena nego muškaraca navelo web stranice zdravstvenih institucija kao izvor informacija (30,2% žena i 13,9% muškaraca). Žene također češće odgovaraju da se „uvijek“ informišu o vakcinama i pandemiji kod doktora/ice (sa prosječnom vrijednošću od 2,92 na skali od 1 do 5, u poređenju sa 2,78 za muškarce).

Neke razlike su vidljive i među izvorima informacija koji su popularni među **vakcinisanim** i **nevakcinisanim** ispitanicima/ama. Kao izvor informacija o pandemiji, vakcinisani/e ispitanici/e koriste televiziju ili radio češće nego nevakcinisani/e: 23,1% vakcinisanih ispitanika/ca i 36,2% nevakcinisanih odgovorilo je da rijetko ili nikad koriste taj izvor

informacija, dok ih 31% vakcinisanih i 24,9% nevakcinisanih ispitanika/ca koristi „veoma često“ ili „uvijek“. Televizija i radio su često izvor informacija o Covid-19 vakcinama za 29,8% vakcinisanih i 23% nevakcinisanih ispitanika/ca.

Skoro pola (47,7%) vakcinisanih i 38,9% nevakcinisanih ispitanika/ca često ili uvijek koristi internet kao izvor informacija o pandemiji Covid-19, te o vakcinama (43,6% vakcinisanih i 37,6% nevakcinisanih). Vakcinisani/e ispitanici/e također više koriste informativne portale (36,3% naspram 27,3% za nevakcinisane) i web stranice zdravstvenih institucija u FBiH/RS (23,7% naspram 15,9% za nevakcinisane) kao izvor informacija o pandemiji. Slična je situacija sa informacijama o vakcinama protiv Covid-19: 34,3% vakcinisanih i 24,4% nevakcinisanih (kao i 20,3% onih koji/e su odbili/e odgovoriti da li su primili/e vakcinu) koriste informativne portale kao izvor informacija.

Facebook je najpopularniji online izvor informacija o vakcinama među nevakcinisanim ispitanicima/cama (25,2% naspram 14,7% vakcinisanih) i drugi je najpopularniji online izvor informacija o pandemiji (kod 24,7% nevakcinisanih naspram 17,4% vakcinisanih ispitanika/ca). Uočjiva je i razlika u korištenju blogova i foruma kao izvora informacija o vakcinama između nevakcinisanih (9,8%) i vakcinisanih (3,8%), a slično je i sa informisanjem o pandemiji, za šta ih često ili uvijek koristi 7,8% nevakcinisanih i 4,2% vakcinisanih ispitanika/ca.

Dvostruko više vakcinisanih ispitanika/ca često ili uvijek dobija informacije o pandemiji od svojih doktora/ica (33,1% naspram 17,1% nevakcinisanih), a kao i informacije o vakcinama protiv Covid-19 iz (40,5% naspram 22,4%). Samo je 12,1% ispitanika/ca koji/e su odbili/e odgovoriti da li su primili/e vakcnu protiv Covid-19 odgovorilo da se često ili uvijek informiše kod svoje doktore/ice o vakcinama, a više od trećine (37,2%) izjavilo je da im je to rijetko ili nikad izvor informacija. U poređenju s tim, 45,5% nevakcinisanih i 26,4% vakcinisanih ispitanika/ca dalo je isti odgovor.

JAVNE LIČNOSTI KAO IZVORI INFORMACIJA

Javne ličnosti imaju veliki potencijal za komuniciranje o značajnim temama, kako sa svojom publikom, tako i sa javnošću uopšte, ali to nosi i rizik da bi svojim izjavama, ako nisu zasnovane na činjenicama i dokazima - ili čak namjernim širenjem netačnih informacija - mogле napraviti značajnu štetu. Studija „Dezinformacije tokom pandemije Covid-19“⁹⁰ identificira nekoliko tipova aktera čiji je javni angažman imao posebno negativan utjecaj tokom pandemije: doktore/ice medicine čiji su komentari izlazili iz okvira njihove ekspertize, „zalutale eksperte/ice“ koji/e su se u tumačenju i komentiranju tema vezanih za pandemiju udaljili/e od saznanja zasnovanih na dokazima, te osobe van medicine ili nauke koje su se aktivno uključivale u „objašnjavanje“ fenomena iz oblasti epidemiologije, virusologije ili imunologije.

Ovakvi izvori informacija bili su odgovorni za širenje velikog broja opasnih dezinformacija i teorija zavjere o pandemiji, što se nastavilo i tokom druge godine pandemije, kada su vakcine protiv Covid-19 postale dostupne. Mnogi od takvih aktera prebacili su svoj fokus na tu temu, šireći nepovjerenje u proces imunizacije protiv ove bolesti.

Ispitali/e smo nivo povjerenja u javne ličnosti kao izvore informacija o pandemiji, kako bismo ustanovili/e koje su osobe ostavile trag na javno mnjenje u smislu poruka koje su prenose i komunicirale tokom pandemije. Od ispitanika/ca je zatraženo da navedu javnu ličnost sa ovih prostora za koju bi rekli da je imala „posebno korisna, razumljiva i smislena objašnjenja događaja vezanih za pandemiju“. Pitanje je sadržavalo i dodatnu uputu da ispitanici/e mogu navesti bilo koju javnu ličnost, iz bilo koje sfere javnog života (politika, sport, zabava, nauka itd.). te nije bilo eksplicitno ograničeno na teritorij BiH, tako da su ga ispitanici/e mogli/e interpretirati koliko god široko su htjeli/e.

Većina ispitanika/ca (ukupno 54,28%) nije navela nijednu ličnost kao dobar izvor informacija o pandemiji. Od ukupnog uzorka, 22,94% izjavilo je da niko ne spada u tu kategoriju, 20,94% odgovorilo je da ne zna, dok je 10,40% dalo odgovor koji nije vezan ni za jednu ličnost („drugo“).

⁹⁰ Krupalija, Rašid et al. (2020). *Dezinformacije tokom pandemije Covid-19*, str. 43.

Nešto manje od polovine ispitanika/ca (45,72%) imenovalo je neku javnu ličnost koju smatra korisnim izvorom informacija o pandemiji. U odgovorima je ukupno imenovano 115 osoba, od kojih se većina imena pojavljuje samo jedanput. Relativno niski postoci ponavljanja imena javnih ličnosti ne upućuju nužno na zaključak da je njihov utjecaj bio slab, budući da su bile izabrane u otvorenom odgovoru na pitanje u okviru online upitnika.

Ubjedljivu većinu javnih ličnosti imenovanih u odgovorima činili su muškarci - 89,48% u poređenju sa samo 10,52% žena koje su bile navedene kao vjerodostojan izvor informacija o pandemiji.

Javne ličnosti koje su ispitanici/e naveli/e svrstane su u pet kategorija, zavisno od njihovih izjava zabilježenih u javnosti u protekle dvije godine. Njihovo učešće u ukupnom uzorku prikazano je ispod:

1. *Javne ličnosti koje su davale izjave o pandemiji utemeljene na dokazima:*
38,05% svih navedenih javnih ličnosti;
2. *Javne ličnosti čije izjave nisu u potpunosti utemeljene na dokazima (neke jesu, neke nisu):* **13,11%**
3. *Javne ličnosti čije su izjave nepotkrijepljene ili u suprotnosti sa dokazima:*
18,95%;
4. *Javne ličnosti koje su propagirale teorije zavjere:* **25,48%**;
5. *Javne ličnosti koje nisu davale izjave o pandemiji (ili nepoznato):* **4,41%**.

Od svih navedenih javnih ličnosti, 44,86% dolazi iz oblasti nauke i zdravstva. Većina javnih ličnosti iz ovih oblasti davala je izjave o pandemiji utemeljene na dokazima (istovremeno, 65,81% osoba koje su davale utemeljene izjave dolazi iz ovih oblasti). Zanimljivo je da nešto manje od polovine javnih ličnosti koje su propagirale teorije zavjere (47,81%) također dolazi iz oblasti zdravstva ili nauke, dok ogromna većina osoba koj su davale izjave u suprotnosti sa dokazima ili ih dokazi ne podržavaju (9,37%) nema pozadinu u oblastima zdravstva i nauke.

Gotovo polovina (44,86%) ispitanika/ca koji/e su odgovorili na ovo pitanje tako što su imenovali neku javnu ličnost, navela je osobe koje dolaze iz oblasti zdravstva i/ili nauke. Petina ispitanika/ca (19,83%) navela je javne ličnosti iz domena politike, a zatim slijede oblasti sporta (13,88%) i zabave (filmovi, muzika i slično, sa 8,53%).

Nešto je manji postotak ispitanika/ca koji/e su naveli/e novinare/ke i medejske ličnosti (5,01%), osobe iz akademske zajednice (3,54%), prava (0,15%) i religije (0,68%). Vrlo mali procenat ispitanika/ca (3,50%) je imenovao javne ličnosti koje su stekle prepoznatljivost u oblastima za koje zapravo nisu stručne, iako ih javnost prepoznaće kako eksperte/ice u tim oblastima, ili se sami/e predstavljaju takvim.

Ispitanici/e koji/e su se vakcinisali/e protiv Covid-19 su češće imenovali/e javne ličnosti koje su davale izjave utemeljene na dokazima (47,93%) nego nevakcinisani/e ispitanici/e (28,13%). Najviše nevakcinisanih ispitanika/ca imenovalo je javne ličnosti koje su propagirale teorije zavjere, smatrajući ih za vjerodostojne izvore informacija (34,62% u poređenju sa 16,87% vakcinisanih). Generalno, više od polovine nevakcinisanih ispitanika/ca imenovalo je nekredibilne izvore (56,69%), dok je isto učinilo malo manje od trećine vakcinisanih (32,5%).

Javne ličnosti imenovane u anketi	Vakcinisani/e	Nevakcinisani/e
Komentari zasnovani na dokazima	47.93%	28.13%
Komentari nepotkrijepljeni ili u suprotnosti sa dokazima	15.63%	22.07%
Mješoviti komentari (neki su zasnovani na dokazima)	14.81%	11%
Teorije zavjere	16.87%	34.62%
Nisu javno komentarisi/e ili su nepoznati/e	4.76%	4.18%

Tabela 27: Online izvori informacija o pandemiji Covid-19

Osobe iz medicine i zdravstva koje su širile pseudonaučne tvrdnje i sportisti/kinje nalaze se među najčešće imenovanim ličnostima, te su bolje "rangirani/e" u odgovorima ispitanika/ca nego osobe koje vode institucije javnog zdravstva. Sa druge strane, neki/e predstavnici/e institucija javnog zdravstva našli su se relativno visoko na listi imenovanih izvora informacija. Alena Šeranića, ministra zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske⁹¹, navelo je 4,31% ispitanika/ca kao relevantan izvor informacija.

⁹¹ "Dr. Alen Šeranić, ministar zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske". Vlada RS.

[https://www.vladars.net/eng/vlada/ministries/MHSW/Structure%20of%20the%20Ministry/Minister%20\(CV\)/Pages/default.aspx](https://www.vladars.net/eng/vlada/ministries/MHSW/Structure%20of%20the%20Ministry/Minister%20(CV)/Pages/default.aspx) (pristupljeno 15.2.2022).

Šeranić je po profesiji epidemiolog, koji se već u prvim danima pandemije istakao svojim dosljednim i smirenim pristupom u informiranju javnosti, te je prepoznat po izjavama koje nisu izlazile iz okvira nauke i medicine utemeljene na dokazima.

Još nekoliko javnih ličnosti iz zdravstvenih institucija spomenuto je u odgovorima relativno često, ali svi sa manje od 2%. Goran Čerkez, pomoćnik ministra za javno zdravlje FBiH,⁹² čiji je zadatak bio da javnost informiše o odlukama entitetske vlade o protupandemijskim mjerama i procesu imunizacije, spomenut je u 1,87% odgovora. Predraga Kona, epidemiologa iz Srbije i člana Kriznog štaba Vlade Republike Srbije, za suzbijanje Covid-19⁹³ spomenulo je 1,05% ispitanika/ca.

Ispitanici/e sa visokoškolskim obrazovanjem nešto više su naklonjeni/e javnim ličnostima iz oblasti zdravstva i nauke (49,76%) u poređenju sa ispitanicima/ama bez fakultetskog obrazovanja (44,02%). No, kada se radi o pojedinačnim ličnostima, osobe koje su davale neutemeljene izjave ili širile teorije zavjere prepoznate su kao najuticajnije u obje grupe. Sa druge strane, ispitanici/e sa visokoškolskim obrazovanjem sklonije su imenovanju javnih ličnosti čije su izjave bile utemeljene na dokazima (44,08%) nego ispitanici/e bez fakultetskog obrazovanja (37,01%). Jedna petina javnih ličnosti (20,30%) koje su naveli/e ispitanici/e sa visokoškolskim obrazovanjem propagirala je teorije zavjere, dok je postotak takvih javnih ličnosti kod ispitanika/ca bez fakultetskog obrazovanja bio nešto veći (26,38%).

Značajan broj vakcinisanih ispitanika/ca odgovorio je da nijedna javna ličnost nije iznosila vjerodostojne ili korisne informacije o pandemiji (23,11%), jedno od pet izjavilo je da ne zna (20,98%), dok je jedno od deset odabralo „drugo“ (10,39%). Najveći postotak (6,53%) vakcinisanih ispitanika/ca koji su imenovali/e neku javnu ličnost, odabrao je Alenu Šeranića kao vjerodostojan izvor informacija.

Kada su u pitanju nevakcinisani/e ispitanici/e, većina je odgovorila sa „niko“ (21,53%), „ne znam“ (21,09%) ili „drugo“ (9,14%). Čak je 7,44% ispitanika/ca imenovalo Branimira Nestorovića, pulmologa iz Srbije. Nestorović je inicijalno bio član Kriznog štaba Vlade Republike Srbije za suzbijanje Covid-19, ali je zatim postao poznat po širenju pseudonaučnih tvrdnji i teorija zavjere o virusu SARS-CoV-2 i pandemiji Covid-19, uprkos tome što je većina njegovih tvrdnji više puta opovrgavana od strane većine, ako ne i svih fact-checkera/ki u regionu.⁹⁴

⁹² LinkedIn stranica Gorana Čerkeza, <https://www.linkedin.com/in/goran-%C4%8Derkez-00391828?originalSubdomain=ba> (pristupljeno 15.2.2022).

⁹³ "Predrag Kon". *Istinomer*. <https://www.istinomer.rs/akter/predrag-kon/> (pristupljeno 15.2.2022).

⁹⁴ Čeliković, Amina, i Aldin Karahasanović. "Branimir Nestorović nastavlja dezinformisati o pandemiji Covid-19". *Raskrinkavanje*, 9.2.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/branimir-nestorovic-nastavlja->

POVJERENJE U INSTITUCIJE

Ispitanici/e su zamoljeni/e da označe koliko povjerenja imaju u različite društvene, političke, državne i komercijalne institucije. Data im je lista od 26 tijela i organa u državi, kao i različiti tipovi institucija i sektora: Vijeće ministara BiH, Predsjedništvo BiH, Vlada FBiH/Vlada RS, kantonalne vlade (samo za ispitanike/ce iz FBiH), Parlamentarna skupština BiH, Parlament FBiH, Narodna skupština RS, skupština kantona, stranke vladajuće koalicije, stranke opozicije, mediji, vjerske zajednice, zdravstvo, školstvo, sindikati, sudovi, tužilaštva, ambasade, policija, vojska, banke, osiguravajuće kuće, trgovine / trgovačke kompanije, Evropska komisija, javna uprava, državna televizija. Ispitanicima/cama su, dodatno, ponuđene i pojedinačne institucije iz sektora zdravstva, uključujući lokalne domove zdravlja, lokalne bolnice, zatim tri konkretnе bolnice koje su bile najznačajnije za odgovor na pandemiju i koje su imenovane u anketi (dvije u Sarajevu i jedna u Banjoj Luci), entitetska ministarstva zdravstva, zdravstveni instituti i krizni štabovi za borbu protiv Covid-19, te i Svjetska zdravstvena organizacija. Ispitanici/e su povjerenje u različite društvene i javne institucije označavali/e na četverostepenoj skali u rangu od „uopšte ne vjerujem“ do „potpuno vjerujem“.

Sveukupno povjerenje u institucije je nisko, što potvrđuju i brojna ranija istraživanja. Samo je šest institucija imalo nivo povjerenja iznad srednje vrijednosti (2 na četverostepenoj skali), od čega je obrazovni sistem imao najveći prosjek (2,51), a zatim policija i zdravstveni sistem (2,37 oba). Najmanji prosječni nivo povjerenja ispitanici/e imaju u političke partije na vlasti (1,77), što znači da većina ispitanika/ca nema povjerenja u njih.

[dezinformisati-o-pandemiji-covid-19](#) (pristupljeno 15.2.2022).

Fuka, Ivor. "Nošenje maski ne uzrokuje upalu pluća". *Faktograf*, 9.12.2020.

<https://faktograf.hr/2020/12/09/nosenje-maski-ne-uzrokuje-upalu-pluca/> (pristupljeno 15.2.2022).

Jovović, Jelena. "Neistina je da je paracetamol na listi kancerogenih supstanci". *Fake News Tragač*, 1.2.2020. <https://fakenews.rs/2020/02/01/neistina-je-da-je-paracetamol-na-listi-kancerogenih-supstanci/> (pristupljeno 15.2.2022).

Ćosić, Marija, i Emir Zulejhić. "Nestorovićeve dezinformacije o pandemiji ponovo na portalima iako se 'ne mogu potvrditi u praksi'". *Raskrinkavanje*, 8.5.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/nestoroviceve-dezinformacije-o-pandemiji-ponovo-na-portalima-iako-se-ne-mogu-potvrditi-u-praksi> (pristupljeno 15.2.2022).

INSTITUCIJA	PROSJEĆAN REZULTAT
Školstvo	2,51
Policija	2,37
Zdravstvo	2,37
Vojска	2,35
Vjerske zajednice	2,32
Ambasade	2,22
Trgovine / trgovačke kompanije	2,20
Banke	2,17
Evropska komisija	2,15
Osiguravajuće kuće	2,14
Sindikati	2,08
Javna uprava	2,06
Sudovi	2,05
Mediji	2,01
Kantonalna vlada	1,97
Tužilaštva	1,98
Državna televizija	1,98
Skupština kantona	1,95
Narodna skupština RS	1,97
Stranke opozicije	1,91
Parlament FBiH	1,87
Vlada FBiH/RS	1,86
Parlamentarna skupština BiH	1,86
Predsjedništvo BiH	1,84
Vijeće ministara BiH	1,83
Stranke vladajuće koalicije	1,77

Nisu uočene značajne rodne razlike u odgovorima o povjerenju u većinu institucija. I žene i muškarci naznačile/i su da najviše povjerenja imaju u obrazovni sistem (prosječna ocjena koju su dale ispitanice je 2,52, a ispitanici 2,50), a najmanje u vladajuće političke stranke (prosječna ocjena koju su dale ispitanice je 1,75, a ispitanici 1,79). Većina dobnih skupina je također naznačila da ima najviše povjerenja u obrazovni sistem, pri čemu najmlađi uzrast (18-24 godine) podjednako vjeruje obrazovnom sistemu i vojsci (2,57), dok je starosna grupa 45-54 godine jedina iznimka, sa najvećim stepenom povjerenja u policiju (2,54). Ispitanici/e u starosnoj grupi 18-24 imaju najmanje povjerenja u Predsjedništvo BiH (1,91). Sve druge starosne grupe najmanje povjerenja imaju u političke stranke na vlasti.

KORELACIJE IZMEĐU POVJERENJA U INSTITUCIJE I STAVOVA I PONAŠANJA

U istraživanju su ispitane sljedeće korelacije između nivoa povjerenja u različite institucije i indikatore vjerovanja u različite teorije zavjera:

- Korelacija povjerenja u institucije i općeg nivoa vjerovanja u teorije zavjere. Odgovori na 48 kratkih tvrdnji koje sadrže narative teorija zavjere poređeni su sa nivoom povjerenja u institucije, kako bi se utvrdila pozitivna ili negativna korelacija između njih (da li su osobe koje su sklone vjerovanju u teorije zavjere manje ili više sklone da vjeruju određenim institucijama i obrnuto).
- Korelacija nivoa povjerenja u institucije i intenziteta vjerovanja u teorije zavjere koje su specifično usmjerene protiv bolnica u BiH.
- Korelacija nivoa povjerenja u institucije i vakcinacijskog statusa ispitanika/ca.

Kada govorimo o **ukupnom vjerovanju u teorije zavjere**, uočena je negativna korelacija sa povjerenjem u nekoliko sektora i institucija, od kojih je najistaknutija Evropska komisija (-0,20), zdravstveni sistem (-0,18, $p < ,001$), ambasade (-0,17, $p < ,001$) i sudovi (-0,16, $p < ,001$). S druge strane, postoji niska pozitivna korelacija između vjerovanja u teorije zavjere i povjerenja u vjerske zajednice i predstavnike religijskih zajednica (0,07, $p < ,001$). Opći nivo vjerovanja u teorije zavjere poređen je i sa nivoom povjerenja u različite institucije. Najviša negativna korelacija uočena je između vjerovanja u teorije zavjere i povjerenja u Svjetsku zdravstvenu organizaciju (-0,36, $p < ,001$), Univerzitetски klinički centar Republike Srpske Republički štab za vanredne situacije (-0,20, $p < ,001$ za oba) i kantonalne krizne štabove (-0,18, $p < ,001$). Nisu uočene pozitivne korelacije između općeg nivoa vjerovanja u teorije zavjere i povjerenja u bilo koju od institucija navedenih u istraživanju.

Razlog ovome bi mogla biti činjenica da je broj tvrdnji koje sadrže elemente narativa teorija zavjere, a koje su ponuđene ispitanicima/ama, bio relativno visok, a njihov sadržaj veoma raznolik. Ovi nalazi svakako potvrđuju zaključak da nizak nivo povjerenja u institucije korelira sa sklonosću vjerovanja u teorije zavjere.

Vrijednosti korelacija bile su više kada je ispitivana veza jedne specifične teorije zavjere sa povjerenjem u različite institucije. Ovaj narativ ispitani je neovisno od drugih konspiracijskih narativa i poređen sa nivoom povjerenja u institucije jer je: 1) specifično usmjeren na lokalne zdravstvene institucije, dok istovremeno odražava globalne narative koji su targetirali bolnice; 2) značajno rasprostranjen i prihvaćen iako je izrazito nerealističan.

Tokom ljeta 2020. godine, po društvenim mrežama su se značajno proširilla "svjedočenja" da bolnice u BiH nude relativno visoke iznose novca članovima/icama porodica preminulih pacijenata/kinja, ukoliko pristanu da potpišu lažne izjave da su njihovi članovi/ice porodice umrli/e od bolesti Covid-19.⁹⁵ Tvrđilo se da su bolnice to radile jer su dobijale novac za svaku osobu koja umre od Covid-19, te su imale motiv da umjetno podižu brojeve umrlih kako bi što više zaradile. Ove tvrdnje – domaća verzija globalnog i dosta šireg narativa o bolnicama koje profitiraju na pandemiji i zato zanemaruju ili namjerno povrjeđuju pacijente/kinje⁹⁶ – dalje su se širile kroz formulativne priče nalik folklornim, te kroz narative uobičajene za prenošenje glasina (poznate kao *friend of a friend* priče - tvrdnje da se nešto desilo osobi koju poznaje neko iz naše okoline) kroz online chat aplikacije, društvene mreže, te kroz usmeno prenošenje „od usta do usta“.⁹⁷

Pitanje o ovom narativu bilo je postavljeno odvojeno od 48 kratkih tvrdnji koje sadrže elemente teorija zavjere i dovoljno široko formulisano kako bi obuhvatilo različite verzije priče da bolnice učestvuju u pandemijskoj prevari lažirajući brojeve smrtnih slučajeva uzrokovanih Covid-19. Pitanje je glasilo: „Prošle godine su kružila svjedočanstva o tome da se u bolnicama sve smrti “upisuju” kao Covid-19, čak i ako su pacijenti umrli od nečeg drugog. Koliko po Vašem mišljenju ima istine u tome?“

⁹⁵ Vidjeti: Krupalija, Rašid. "Bolnice ne nude novac porodicama preminulih da "priznaju" COVID-19 kao uzrok smrti". *Raskrinkavanje*, 7.7.2020. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/bolnice-ne-nude-novac-porodicama-preminulih-da-priznaju-covid-19-kao-uzrok-smrti> (pristupljeno 15.2.2022).

⁹⁶ Vidjeti: Čeliković, Amina. "Plaćanje za koronu": Epizoda 'Andrew Kaufman i bolnice u SAD'. *Raskrinkavanje*, 7.8.2020. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/placanje-za-koronu-epizoda-andrew-kaufman-i-bolnice-u-sad> (pristupljeno 15.2.2022).

⁹⁷ Neke od manje nevjerojatnih priča, koje ne sadrže tvrdnje potplaćivanja članova/ica porodice preminulih, ali optužuju bolnice da su "plaćene po smrti od Covid-19", našle su se u medijskom izvještavanju.

Vidjeti: Murić, Elma. "Bolnica u Travniku ne naplaćuje 15.000 eura od EU za svakog preminulog od koronavirusa". *Raskrinkavanje*, 4.9.2020. [https://raskrinkavanje.ba/analiza/bolnica-u-travniku-ne-naplačuje-15-000-eura-od-eu-za-svakog-preminulog-od-koronavirusa](https://raskrinkavanje.ba/analiza/bolnica-u-travniku-ne-naplacuje-15-000-eura-od-eu-za-svakog-preminulog-od-koronavirusa) (pristupljeno 15.2.2022).

Tokom 2021. godine, ovi narativi prerasli su u radikalnije tvrdnje da bolnice i medicinski/e radnici/e, pored lažiranja smrtnih slučajeva od Covid-19, iako su uzrokovane drugim bolestima, namjerno ubijaju hospitalizirane pacijente/kinje.

Vidjeti: Lakić, Mladen. "Ne, u Novom Pazaru nisu "ubijali pacijente" na COVID-19 odjelu". *Raskrinkavanje*, 11.2.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/ne-u-novom-pazaru-nisu-ubijali-pacijente-na-covid-19-odjelu> (pristupljeno 15.2.2022).

Ispitanici/e su mogli/e odgovarati na petostepenoj skali od „Nije nimalo vjerovatno da je to tačno” do „To je sigurno tačno”. Nevjerovatnih 73,1% ispitanika/ca složilo se sa ovom izjavom u određenoj mjeri (45,3% djelimično, 27,8% u potpunosti). Ovako snažan utjecaj ovog narativa, ranije viđenog na društvenim mrežama, posebno je upečatljiv zbog njegovih implikacija i činjenice da targetira medicinske radnike/ce koji/e se već dvije godine mukotrпno bore da odgovore na pandemiju.

Većina ispitanika/ca, kako vakcinisanih tako i nevakcinisanih, složila se s ovom tvrdnjom, ali je broj onih koji se slažu bio mnogo veći među nevakcinisanim ispitanicima/ama, uz posebno značajnu razliku između onih koji/e su odgovorili/e da je ta tvrdnja „sigurno” tačna (16,6% vakcinisanih i 41,1% nevakcinisanih). Isto tako, veoma mali postotak cijelog uzorka (5,1%) je u potpunosti odbacio ovu tvrdnju, ali je taj postotak dvostruko manji među nevakcinisanim ispitanicima/cama (samo 2,7%).

Prošle godine kružila su svjedočanstva o tome da se u bolnicama sve smrti „upisuju” kao Covid-19, čak i ako su pacijenti umrli od nečeg drugog. Koliko, po Vašem mišljenju, ima istine u tome?	Ukupno	Vakcinisani/e	Nevakcinisani/e
Nije nimalo vjerovatno da je to tačno	52	5.1%	7%
Malo je vjerovatno da je to tačno	148	14.5%	20.8%
Postoji mogućnost da je to tačno	461	45.3%	48%
To je sigurno tačno	283	27.8%	16.6%
Ne znam/nisam siguran/na	75	7.3%	7.7%
Total	1018	100%	100%
			100%

Tabela 29: Vjerovanje da su bolnice lažirale broj umrlih od Covid-19

Odgovori na ovo pitanje upoređeni su sa nivoom povjerenja u različite zdravstvene institucije, rezultirajući negativnom korelacijom po svim poređenim varijablama. Najviša negativna korelacija uočena je između vjerovanja u ovu tvrdnju i povjerenje u dvije institucije iz Republike Srpske: Univerzitetski klinički centar i Republički štab za vanredne situacije (-0,35, $p < ,001$ oba), nakon kojih slijedi Svjetska zdravstvena organizacija (-0,32, $p < ,001$).

Umjereno negativna korelacija uočena je i između vjerovanja u ovu teoriju zavjere i povjerenja u Federalno ministarstvo zdravstva (-0,26, $p < ,001$). Najniža negativna korelacija nađena je između vjerovanja u ovu teoriju zavjere i povjerenja u Opću bolnicu „Prim. dr. Abdulah Nakaš“ (-0,16, $p < ,001$).

Postoji pozitivna korelacija između **vakcinacijskog statusa** ispitanika/ca i povjerenja u različite društvene i državne institucije. Uvidom u sektore i individualne institucije, najveći stepen pozitivne korelacije uočen je između vakcinacijskog statusa i povjerenja u Svjetsku zdravstvenu organizaciju (0,27, $p < ,001$), krizne štabove entitetskih vlada (0,23, $p < ,001$ u FBiH i 0,21, $p < ,001$ u RS), zdravstvenog sistema (0,20, $p < ,001$), Evropske komisije (0,14, $p < ,001$) i državne televizije (0,13, $p < ,001$). Ove korelacije znače da vakcinisane osobe vjeruju ovim institucijama i sektorima i da je veća šansa da će imati povjerenja u ove sektore i institucije nego što će to biti slučaj sa nevakcinisanim osobama.

INSTITUCIJA	KORELACIJA
Svjetska zdravstvena organizacija (SZO)	0,2731296
Krizni štab/stožer Federalnog ministarstva zdravstva	0,2330286
Republički štab za vanredne situacije	0,2105802
Univerzitski Klinički centar Republike Srpske	0,1959647
Kantonalni krizni štab/stožer	0,1910656
Opća bolnica „Prim.dr. Abdulah Nakaš“ (Vojna bolnica)	0,1850036
Federalno ministarstvo zdravstva/Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite RS	0,1763094
Lokalna bolnica	0,1594711
Klinički centar Univerziteta u Sarajevu (KCUS)	0,1489341
Zavod za javno zdravstvo FBiH/Institut za javno zdravstvo RS	0,1391839
Lokalni Dom zdravlja	0,1162984

Tabela 30: Povjerenje u institucije i vakcinalni status: Korelacije⁹⁸

⁹⁸ Sve korelacije u tabeli su statistički značajne pri $p < .001$

DISKUSIJE U FOKUS-GRUPAMA

Kvalitativni segment istraživanja bio je baziran na diskusije u četiri online fokus-grupe, čiji su članovi/ce bile osobe iz BiH. Diskusije su održane su u periodu između novembra 2021. godine i januara 2022. godine. Prve tri grupe sačinjavale su osobe iz širih regija Sarajeva, Banje Luke i Mostara, koje nisu bile vakcinisane protiv Covid-19, uz pretpostavku da je odluka o nevakcinisanju najvjerojatnije rezultat već usvojenih pogrešnih uvjerenja o sigurnosti i/ili efikasnosti vakcina, uzimajući u obzir raspoloživost i dostupnost imunizacije protiv Covid-19 u vrijeme provođenja istraživanja. Četvrta, kontrolna grupa, imala je ispitanike/ce iz sve tri navedene lokacije i bila je mješovita u odnosu na vakcinalni status: u ovu fokus-grupu pozvane su osobe koje su se vakcinisale između oktobra 2021. i januara 2022. godine.

Ukupno su 34 osobe učestvovale u fokus-grupama. Učesnici/e su bili/e relativno mladi/e (32,5 godina bio je prosjek za sve grupe), što je bilo jedno od ograničenja diskusija unutar online fokus-grupa. Posebna pažnja posvećena je zaštiti privatnih podataka i anonimizaciji učesnika/ca. Sve varijable i polja za unošenje podataka koji bi mogli direktno upućivati na identitete učesnika/ca uklonjeni su iz baza podataka i izvještaja. Odgovori učesnika/ca su i fizički odvojeni od njihovih ličnih podataka. Zaštita ličnih podataka urađena je u skladu sa ESOMAR i AAPOR kodeksima.

Diskusije unutar fokus-grupa vođene su kako bi se ustanovilo kako učesnici/e percipiraju različite institucije i vlasti kao izvore informacija o pandemiji, te kako razmišljaju o samim tim informacijama. Ovi su nalazi korišteni pri razmatranju mogućih strategija informisanja koje bi pomogle javnim institucijama da promoviraju informacije bazirane na činjenicama, utiču na razvoj svijesti zajednice i možda utiču na promjenu ponašanja kod osoba koje pokazuju nepovjerenje prema zvaničnim informacijama o pandemiji, a posebno vezano za vakcinaciju i zaštitu od Covid-19.

KVALITATIVNA PROVJERA NALAZA ISTRAŽIVANJA: VJEROVANJA O PANDEMIJI I VAKCINAMA

Vjerovanje u dominantne teorije zavjere o pandemiji i vakcinama protiv Covid-19 izrazito je snažno u svim grupama. Učesnici/e koji/e su u upitniku za učešće u fokus-grupi inicijalno izrazili/e slaganje sa konspiracijskim tvrdnjama, slične stavove i mišljenja su izražavali već na samom početku diskusija.

Diskusije u fokus-grupama potvrdile su rezultate kvantitativnog istraživanja i dale detaljnije informacije o racionalizaciji i motivima koji se kriju iza vjerovanja izraženih u upitniku. One su također usmjerile daljnju analizu kvantitativnih podataka, posebno u dijelu koji se odnosi na kontradiktorna vjerovanja, to jest izražavanje slaganja sa teorijama zavjere koje su međusobno isključive, a koje je utvrđeno i u ranijim istraživanjima konspiracijskih vjerovanja.

Skoro svi/e učesnici/e fokus-grupa vjeruju u tvrdnje o porijeklu virusa SARS-CoV-2 slične onima sa kojima se složila i većina osoba u anketi. Mnogi/e smatraju da je virus "vještački" i da je namjerno pušten u javnost, objašnjavajući takva vjerovanja, recimo, time da „prirodan virus ne bi mogao biti ovako snažan i opasan“. Međutim, većina učesnika/ca također vjeruje da je Covid-19 samo obična prehlada o kojoj su mediji izvještavali više nego što je trebalo, da je težina i ozbiljnost bolesti prenapuhana, te da su smrti uzrokovane drugim stanjima prikazane kao smrti od Covid-19. Mali broj učesnika/ca je otvoreno tvrdio da virus nije stvaran ili da ne postoji, ali se mnogo njih slaže oko toga da virus nije nov, ili da nije toliko snažan i opasan kao što "mediji i političari" tvrde.

Ovakva međusobno nespojiva objašnjenja pandemije nisu izazvala nikakva posebna neslaganja među učesnicima/ama i djelovalo je kao da su im oba stanovišta istovremeno prihvatljiva. Ovo se također slaže sa nalazima ankete, koji pokazuju da 15-30% ukupne podjednako vjeruje u međusobno kontradiktorne tvrdnje, pri čemu se taj procenat razlikuje u zavisnosti od toga kako su same tvrdnje formulisane.

KONTRADIKTORNA VJEROVANJA O KORONAVIRUSU: REZULTATI UPITNIKA

Vjerovanje u teorije zavjere u porijeklo i postojanje virusa SARS-CoV-2 ispitano je kroz nekoliko tvrdnji ponuđenih na više mjesta u upitniku. Pored direktnih i jasnih tvrdnji da „virus zapravo ne postoji”, ispitanici/e su također ocijenili/e vjerovatnoću sljedećih tvrdnji:

- Koronavirus ne postoji, stvarni uzrok bolesti Covid-19 je zaprašivanje iz zraka.
- Obdukcije Covid-19 pacijenata su zabranjene jer bi pokazale da virus ne postoji.
- Naučnici/e nikad nisu izolirali/e SARS-CoV-2 virus (koronavirus).

Upitnik je također sadržavao tvrdnje koje su bile u direktnoj kontradikciji sa ovom tvrdnjom, kao, naprimjer, da je „virus namjerno pušten među stanovništvo” ili da je „američka vojska napravila koronavirus kao biološko oružje”.

Kada su odgovori na ova pitanja uspoređeni, analiza je pokazala da se značajan segment populacije slaže sa oba seta tvrdnji.

Ukupno 21,1% njih se donekle ili u potpunosti složilo sa tvrdnjom da koronavirus ne postoji, dok se sa tvrdnjom da je namjerno pušten među stanovništvo složilo 60,2% osoba.

Skoro polovina (48,8%) od 613 učesnika/ca koji/e su se složili/e sa tvrdnjom o namjernom puštanju virusa se donekle ili u potpunosti slaže sa tvrdnjom da su obdukcije Covid-19 pacijenata/kinja bile zabranjene jer bi pokazale da virus ne postoji (299 od 613). Preklapanje je uočeno kod 29,37% ukupnog uzorka. Od istih 613 učesnika/ca, 287 se također složilo da naučnici/e nikad nisu izolirali virus, a 204 učesnika/ca se složilo da bi pravi uzrok Covid-19 mogao biti zaprašivanje iz zraka.

Tri četvrtine (74,8%) ispitanika/ca koji/e su se složili/e sa tvrdnjom da virus ne postoji (kojih je bilo 214) se također složilo sa izjavom da je virus namjerno pušten među stanovništvo (160 od 214). Ispitanici/e koji se slažu sa obje kontradiktorne tvrdnje čine 15,62% ukupnog uzorka. Skoro isti broj ispitanika/ca (159) također se istovremeno slaže sa tvrdnjama da virus ne postoji i da se stvarni lijek za Covid-19 skriva od javnosti.

Generalno, učesnici/e većinom vjeruju da postoje skriveni motivi iza pandemije i vide je kao planiran ili insceniran događaj. Međutim, ne daju precizne i specifične odgovore na pitanje koji su to motivi ili ciljevi i ko stoji iza njih. Akteri koji se spominju kao mogući krivci su vlade/države, političari/ke i farmaceutska industrija. Nekoliko učesnika/ca je konkretno spomenulo Billa Gatesa kao osobu čije ponašanje upućuje na to da bi on mogao stajati iza pandemije, referirajući se na činjenicu da je davao izjave o pandemiji i vakcinama iako nije medicinski ekspert.

Oni/e koji/e više vjeruju da je virus namjerno napravljen kao snažan i/ili smrtonosni patogen, također vjeruju da je to učinjeno sa ciljem depopulacije Zemlje, ili da je meta bila neka specifična populacija, na primjer starije osobe.

Drugi/e, koji/e vjeruju da su pandemija i njene posljedice prenapuhane, misle da je to učinjeno kako bi se uspostavila kontrola nad stanovništvom. Ovo se podudara sa široko rasprostranjениm online narativima o tome da su mjere kao što su nošenje maski, distanciranje, zatvaranje, karantin i vakcinacija zapravo pokušaji da se ljudi "porobe", a ne zaštitne mjere protiv širenja virusa.⁹⁹

KONTRADIKTORNA VJEROVANJA O PROTESTnim SKUPOVIMA: REZULTATI UPITNIKA

U jednoj od tvrdnji u upitniku navedeno je da masovni protesti nikada nisu spontani i da se njima upravlja iz skrivenih centara moći. Sa njom se djelimično ili potpuno složilo 458 (45%) ispitanika/ca. Sa tvrdnjom da se „ljudi u cijelom svijetu na uličnim protestima bore protiv tiranskih anti-Covid mjera” složilo se 529 (52%) učesnika/ca.

Značajan broj učesnika/ca se slaže s obje tvrdnje: 257 (25,25% cijelog uzorka) istovremeno vjeruje da masovni protesti nikada nisu autentični, ali i da masovni protesti protiv antipandemijskih mjera predstavljaju način da se izrazi autentična volja ljudi. Iz ovoga se može zaključiti da se autentičnost protesta ne propituje ako se oni uklapaju u već prihvaćena vjerovanja i stavove ispitanika/ca.

Oba "tabora" – iako među njima nema jasne niti izražene granice, kako se može vidjeti iz prethodnog poglavљa – često navode da su ekonomski motivi najvjerovaljniji razlog zašto se pandemija uopšte dogodila. Ovo je također bio najčešći odgovor (56,40%) na pitanje o motivima za "puštanje virusa" u anketi.

⁹⁹ Krupalija, Rašid, et al. *Disinformation During Covid-19 Pandemic*, str. 25.

Učesnici/e fokus-grupa su, međutim, davali/e vrlo neodređene odgovore na pitanje ko bi mogao imati koristi od događaja koji je doveo do teških ekonomskih posljedica na globalnom nivou, uglavnom posežući za dezinformacijama ili drugim teorijama zavjere kao dokazima da je neko stekao ekonomsku dobit („Kina je profitirala od prekida trgovinskih ugovora”; „Države su možda u recesiji, ali njihovi „vladari” nisu”), ili se referirajući na stare teorije zavjere, poput one o Billu Gatesu koji pokušava vakcinacijom smanjiti broj ljudi na planeti.¹⁰⁰ Informacije o težini bolesti i smrtnosti od Covid-19 su, pak, jednako dovođene u pitanje u svim grupama.

Učesnici/e snažno vjeruju u konspiracijske narrative o tome da su vakcine ponuđene prije nego što su adekvatno testirane, da su „eksperimentalne”, prebrzo razvijene, da izazivaju ozbiljne nuspojave i dovode do ozbiljnih bolesti i/ili smrti. Nepovjerenje u vakcine bilo je skoro podjednako prisutno i u mješovitoj grupi, u kojoj je bilo i vakcinisanih učesnika/ca, sa izuzetkom onih starijih koji/e nisu propitivali/e sigurnost i efikasnost vakcina. Nekoliko vakcinisanih učesnika/ca tako je izjavilo da su se vakcinisali/e zarad postizanja nekog praktičnog cilja, kao što je mogućnost putovanja bez ograničenja, ali su i dalje pokazivali/e visok nivo nepovjerenja i negativne stavove prema vakcinama i zvaničnom narativu o značaju imunizacije.

Pogrešna uvjerenja su uglavnom vezana za sigurnost i lične strahove od mogućih negativnih posljedica vakcinacije po zdravlje. Efikasnost vakcina se također dovodi u pitanje, jer mnogi/e učesnici/e pogrešno smatraju da su vakcinisane i nevakcinisane osobe pod jednakim rizikom od obolijevanja ili smrti od Covid-19 (takva su vjerovanja prisutna i kod nekih vakcinisanih učesnika/ca). Mnogi/e učesnici/e ponavljaju netačne tvrdnje raširene u online prostoru da je stopa smrtnosti i hospitalizacija jednaka za vakcinisane i nevakcinisane osobe. Tvrđnje o „smrтima od vakcine” smatraju kredibilnim, dok zvanične podatke o broju smrtnih slučajeva od Covid-19 dovode u pitanje.

¹⁰⁰ Karahasanović, Aldin. "Bill Gates nije govorio o "depopulaciji putem prisilne vakcinacije" kao rješenju za klimatske promjene". Raskrinkavanje, 3.3.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/bill-gates-nije-govorio-o-depopulaciji-putem-prsilne-vakcinacije-kao-rjesenju-za-klimatske-promjene> (pristupljeno 30.3.2022).

KVALITATIVNA PROVJERA NALAZA ISTRAŽIVANJA: POVJERENJE I IZVORI INFORMACIJA

Često uvjerenje učesnika/ca je da su vijesti o pandemiji generalno netačne, nepotvrđene ili preuveličane i da se manipulira brojem slučajeva i smrti od Covid-19. Uočen je visok nivo nepovjerenja u medije i u skoro sve institucije koje pružaju informacije o pandemiji. Učesnici/e ne vjeruju ni domaćim ni stranim institucijama, te dovode u pitanje motivaciju i ekspertizu doktora/ica i naučnika/ca koji/e govore o pandemiji, dok istovremeno navode osobe koje nisu eksperti/ce kao pouzdanije izvore informacija o ovoj temi. Međutim, kada su upitani/e gdje pronalaze pouzdane informacije, nisu davali/e precizne odgovore (uglavnom su uopćeno spominjali/e "medije" ili su odbijali/e odgovoriti).

Osim što nemaju povjerenja u zvanične institucije, učesnici/e nisu svjesni/e postojanja društvenog ili naučnog konsenzusa o ovim temama. Vidan je nedostatak temeljne naučne pismenosti, na što upućuju odgovori mnogih učesnika/ca koji/e navode da „jedan doktor kaže jedno, a drugi drugo - sve je stvar perspektive”, što, zajedno sa drugim sličnim odgovorima, ukazuje na to da se prilikom procjene kredibilnosti izjava doktora/ica u javnom prostoru ne uviđa koja je razlika između ličnih stavova osoba koje komentarišu temu i naučnog konsenzusa o temi.

Učesnici/e izražavaju nepovjerenje prema svim izvorima informacija, osim prema onima koji prenose narative u koje već vjeruju, te tvrde da bi uzeli u razmatranje ili možda povjerovali narativima koji se razlikuju od njihovih ako ih čuju od eksperata/tica, a ne od političara/ki, Billa Gatesu i drugih. Ovaj stav je prisutan među svim grupama, a ide zajedno sa tvrdnjom da je nepovjerenje u zvanični narativ o pandemiji uzrokovano činjenicom da su ga političari/ke instrumentalizirali, da ga mediji iskorištavaju, a da objašnjenja daju osobe koje nisu medicinski eksperti/ce.

Međutim, kada se ove tvrdnje testiraju, pokazuju se netačnim, jer su učesnici/e odbacivali/e sve informacije koje ne potvrđuju njihova ranija stajališta, čak i kada dolaze od eksperata/tica. Simptomatično je da su lična iskustva i anegdotalni "dokazi" intenzivno korišteni kako bi se osporile naučno utvrđene činjenice koje im je moderator predstavio.

Ono što posebno zabrinjava jeste da je nekoliko učesnika/ca tvrdilo da su ih njihovi doktori/ce savjetovali/e da se ne vakcinišu, od kojih su neki/e kao razlog za to navodili/e zdravstvena stanja koja nisu kontraindicirana za dobijanje vakcine.¹⁰¹ Doktori/ice koje spominju kao one koji/e su protiv vakcinacije (iz njihovog ličnog iskustva) uključuju pedijatre/ice, doktore/ice porodične medicine, ginekologe/inje (koji/e navode rizik po trudnoću, koji nikad nije dokumentovan), čak i imunologe/inje i epidemiologe/inje koji/e tvrde da preferiraju „prirodni imunitet“. Dva učesnika su spomenula da poznaju imunologe/inje i epidemiologe/inje koji/e se ne vakcinišu, i/ili ne vakcinišu svoju djecu. Neke od ovih tvrdnji nalikuju glasinama koje se pojavljuju i u online narativima, ali je vjerovatno da barem neke od njih jesu tačne i da doktori/ce u stvarnom životu potencijalno temelje svoje stručne savjete na dezinformacijama o vakcinama.

Učesnici/e vjeruju da su mediji i političari/ke bili agresivni/e u svom pristupu i da su prenapuhali značaj pandemije, da su „protjerali prave doktore“ sa TV-a i radija, te da ne dopuštaju „pravim novinarima/kama da istinito izvještavaju o pandemiji“. Ove tvrdnje su u skladu sa vjerovanjem da su profesionalni mediji, sa urednički oblikovanim sadržajem, instrumentalizirani od strane moćnih aktera koji direktno određuju o čemu mediji mogu i ne mogu govoriti, te da rade u interesu svojih javnih ili tajnih vlasnika prije nego u javnom interesu. Za razliku od toga, prenosnici/e teorija zavjere koji/e koriste internet za širenje dezinformacija prepoznati su kao „pravi novinari/ke“ koji/e govore istinu u slobodnom online prostoru. „YouTube doktori“ i „njemački naučnici“¹⁰² - ili šire kategorije poput „pravih doktora“ i „pravih naučnika“ - često se navode kao kredibilni, ali cenzurirani izvori informacija o pandemiji i vakcinama.

Međutim, za razliku od upitnika, u kojem je 41% ispitanika/ca označilo internet kao redovni ili česti izvor informacija o pandemiji Covid-19 i vakcinama, skoro нико u fokus-grupama nije eksplisitno naveo da informacije o ovim temama dobija na internetu, iako je to bilo očigledno iz sadržaja njihovih tvrdnji, identičnih onima koje kruže po YouTube

¹⁰¹ Međutim, kada su upitani/e da li bi poslušali/e te iste doktore/ice kada bi im rekli/e da se vakcinišu, odgovor je u skoro svim slučajevima bio “ne”.

¹⁰² Referenca na različite osobe iz Njemačke, od kojih neke imaju medicinsko obrazovanje, koje su postale popularne u konspiracijskim online krugovima tokom pandemije, uglavnom kroz viralne YouTube videe koji propagiraju različite teorije zavjere.

Vidjeti: Karađuz, Amar. "Tvrđnje njemačkog doktora o 'jako čestim' krvnim uguscima nakon vakcinacije nemaju utemeljenje u stvarnosti". *Raskrinkavanje*, 17.6.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/tvrđnje-njemačkog-doktora-o-jako-cestim-krvnim-ugruscima-nakon-vakcinacije-nemaju-utemeljenje-u-stvarnosti> (pristupljeno 30.3.2022).

Salkanović, Maida. "Uprkos tvrdnjama njemačkog biologa, virusi postoje i izazivaju bolesti".

Raskrinkavanje, 15.6.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/uprkos-tvrdnjama-njemačkog-biologa-virusi-postoje-i-izazivaju-bolesti> (pristupljeno 30.3.2022).

Ćosić, Marija. "Grafen u vakcinama, mRNA u genima i protein šiljka u organima: Dezinformacije njemačkog homeopate". *Raskrinkavanje*, 28.9.2021. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/grafen-u-vakcinama-mrna-u-genima-i-protein-siljka-u-organima-dezinformacije-njemačkog-homeopate> (pristupljeno 30.3.2022).

kanalima, Facebook stranicama/profilima i online portalima koji objavljuju teorije zavjere. Takve tvrdnje se uglavnom nisu pojavljivale u štampanim medijima ili na televiziji, niti su se mogle čuti iz zvaničnih izvora. Primjeri izvora za koje su učesnici/e naveli da ih smatraju kredibilnim, kao što su već pomenuti „njemački doktori” ili „YouTube doktori”, potvrđuju ovaj zaključak.

Jaz između spremnosti da imenuju online platforme kao izvor istih onih uvjerenja koja su u potpunosti oblikovana upravo tim izvorima može, barem djelimično, biti objašnjen generalno lošom reputacijom vezanom za pouzdanost i vjerodostojnost online izvora, posebno društvenih mreža. Izvještaj o medijskim navikama odraslih osoba u BiH upućuje na sličan paradoks:

„Kada je u pitanju istinitost informacija dostupnih putem različitih medija i IK usluga, stanovnici BiH imaju više povjerenja u informacije koje su dostupne na tradicionalnim nego na online medijima. Najpovoljnije se procjenjuje istinitost informacija koje se objavljuju na televiziji, pri čemu skoro trećina stanovnika (31%) procjenjuje da su na televiziji dostupne samo istinite ili većinom istinite informacije. Najniže se procjenjuje istinitost informacija dostupnih na društvenim mrežama, koje tek 13% smatra većinom ili potpuno istinitim. Istovremeno, više od polovine stanovnika BiH koji koriste internet (56%) ne provodi nikakve provjere činjenica/informacija na koje na njemu nailazi”.¹⁰³”

¹⁰³ Hasanagić, Snježana, et al. "Medijske navike odraslih u BiH". Vijeće Evrope, oktobar 2021, str. 6-7. <https://docs.rak.ba//articles/6f4c31dd-b498-4a65-8ce4-d74ab3033869.pdf> (pristupljeno 30.3.2022).

REAKCIJE NA TAČNE INFORMACIJE

Pouzdane informacije iz zvaničnih izvora prikazane su učesnicima/caa u različitim formatima, uključujući pisane izjave, video snimke (gostovanja eksperata/ica u TV emisijama, YouTube klipovi, kampanje javnih institucija u kojima eksperti/ce dijele zvanične informacije ili osobe govore o svojim ličnim iskustvima sa Covid-19 i/ili vakcinacijom), slike (infografike, fotografije sa porukama eksperata/ica). Eksperti/ce i osobe iz medicinske struke korišteni/e su kao izvori informacija o virusu i/ili vakcinama tokom diskusija u različitim fokus-grupama, ali nisu prepoznati kao kredibilni izvori jer se njihove izjave nisu poklapale sa prethodnim uvjerenjima učesnika/ca. Bez obzira na format predstavljenih informacija, učesnici/e su reagirali/e propitivanjem kredibilnosti ili autentičnosti osoba („Kako da znam da je ovo stvarno doktor, a ne neki glumac u bijelom mantilu?; „Možda je plaćen da tako priča”; „Kako mi znamo da je ona stvarno prošla svu onu obuku koju mora proći jedan stručnjak?”). Slično se desilo čak i sa videom koji je sadržavao priču o ličnom gubitku (smrt člana porodice od Covid-19), na koji su neki/e od učesnika/ca reagovali/e dovođenjem u pitanje da li su osobe u videu stvarne, te da li su stvarno izgubili/e nekoga. Neki/e su čak i komentirali/e da osobe u videu izgledaju „previše pripremljeno” za snimanje da bi im se moglo vjerovati.

Ovo je u potpunoj suprotnosti sa „slijepim povjerenjem” koje imaju u izvore teorija zavjere, ili u osobe poput srpskog pulmologa Branimira Nestorovića, koji je bio spomenut kao vjerodostojan jer „govori narodskim jezikom”. Učesnici/e nisu iskazali nikakve rezerve prema njegovoj ekspertizi, obrazovanju ili motivima njegovog javnog angažmana.

Kao što je ranije navedeno, nije neuobičajeno da jedna osoba ima više različitih, ponekad čak i međusobno protivrječnih, stavova o ovim temama. Kada bi moderator ukazivao na ove nedosljednosti, to nije mnogo utjecalo da učesnici/e razmotre drugačije perspektive. Ispitanici/e koji/e se nisu htjeli/e vakcinisati redovno bi mijenjali/e svoje glavne argumente tokom diskusije i usvajali/e bi argumente najdominantnijih osoba u grupi, čak i ako ih nisu koristili/e na početku diskusije. Kada bi im se predstavile činjenice o pandemiji, sjećali su se samo onih dijelova koji odgovaraju njihovim prethodnim stavovima.

Nedosljednosti u argumentima prate slične nedosljednosti u stavovima i objašnjenjima sopstvenih uvjerenja. Mnogi/e učesnici/e ističu da su ljudi generalno zbumjeni u vezi s pandemijom, prezasićeni informacijama i nesigurni u to kome mogu vjerovati. Neki/e ističu da su općenito nezainteresiran/e za praćenje vijesti o pandemiji upravo zbog navedenih razloga, ali i zbog toga što smatraju da takve vijesti „forsiraju” mediji i

političari. Međutim, iste osobe pokazuju snažnu vezanost za svoja uvjerenja i na dokaze koji ih pobijaju reaguju rigidnom odbranom svojih stavova, te se čini da se u tom procesu još više vežu za njih. To je posebno bio slučaj u prve tri fokus-grupe, koje su se sastojale samo od nevakcinisanih učesnika/ca. Argumenti i stavovi bili su manje intenzivni u mješovitoj grupi, gdje je od početka bilo jasno da postoje razlike u mišljenjima između nekih vakcinisanih i nevakcinisanih učesnika/ca.

Ovi nalazi se slažu sa postojećom literaturom koja navodi da, kada se jednom formira uvjerenje o vrlo kontraverznoj temi, veoma je teško opovrgnuti ga činjenicama i takvi pokušaji čak mogu imati suprotan efekat. Eksperimenti su pokazali da „...suočavanje građana/ki sa istinom može ponekad imati suprotan efekt i učvrstiti postojeće pogrešne percepcije. Naprimjer, konzervativci/ke s kojima su podijeljene informacije da Irak nije imao oružje za masovno uništenje snažnije su vjerovali da je Irak ipak imao tu vrstu oružja nego ispitanici/e koji/e nisu dobili/e ispravnu informaciju. Ovi rezultati su uznemirujući i prkose logici; navode nas na pomisao da, kada su u pitanju politička pitanja, pokušaji da se isprave pogrešne percepcije običnih građana/ki mogu pojačati pogrešna uvjerenja. Štaviše, ovi nalazi se suprotstavljaju svim savjetima iz psihologije o tome koji su najbolji načini da se adresiraju glasine.”¹⁰⁴

INTERVJUI

Za potrebe ovog istraživanja kontaktirano je 15 osoba iz sljedećih sektora bh. društva: medija, obrazovanja (univerziteti, agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, te za visoko obrazovanje) i zdravstvenih institucija oba entiteta i Distrikta Brčko (ministarstva zdravstva, instituti za javno zdravstvo). Od svih kontaktiranih sudionika/ca, šest je pristalo na intervju. U seriji online intervjeta, predstavnicama medija (2), univerzitskom profesorui (1), predstavnici Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske (1), predstavniku Odjeljenja za zdravstvo i ostale usluge Vlade Brčko distrikta BiH (1) i predstavnici Regulatorne agencije za komunikacije BiH (1) predstavljeni su preliminarni rezultati istraživanja, te su zamoljeni/e da daju svoje komentare i mišljenje o rezultatima. Za svakog sudionika/cu pripremljeni su pregledi rezultata istraživanja i pitanja za intervju prilagođeni oblasti iz koje dolaze, kako bi se fokus nalaza stavio na specifične oblasti od interesa za pojedinačne institucije, posebno u kontekstu preporuka za adresiranje pitanja navedenih u rezultatima istraživanja.

¹⁰⁴ Berinsky, Adam J. *Rumors and Health Care Reform: Experiments in Political Misinformation*. Cambridge University Press, 19.6.2015. [Rumors and Health Care Reform: Experiments in Political Misinformation | British Journal of Political Science](#).

Sve intervjuirane osobe rekle su da ih ne iznenađuju rezultati istraživanja, koji su pokazali rasprostranjenost vjerovanja u teorije zavjere i dezinformacije o pandemiji. Svi/e su svjesni/e problema vjerovanja u teorije zavjere u društvu, iako njihove institucije i organizacije nisu same vršile slična istraživanja. Sa druge strane, svi/e sudionici/e bili/e su iznenađeni/e postotkom vakcinisanog stanovništva (preko 50% učesnika/ca u istraživanju), koji je bio znatno viši nego što to službene brojke pokazuju (oko 30% stanovništva¹⁰⁵).

Intervjuirane osobe se uglavnom slažu da je ovo opći društveni problem i vide njegove uzroke u multisektorskim uzrocima, kao što su slab kvalitet obrazovanja, nedovoljan nivo medijske pismenosti, nedostatak educiranih medijskih stručnjaka/kinja, kao i opće nepovjerenje u institucije. Slažu se da su duboke sistemske promjene jedino rješenje, umjesto da se pojedinačno radi na pitanjima kroz određene institucije.

Intervjuirane osobe dodale su da njihove institucije mogu doprinijeti adresiranju takvih pogrešnih uvjerenja, ali malo njih priznaje da su institucije iz kojih dolaze potencijalno i dio problema. Naprimjer, Sanjin Gutić, vanredni profesor na Prirodnno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, komentirao je relativno visok nivo ispitanika/ca sa fakultetskim obrazovanjem i snažnim vjerovanjem u teorije zavjere, te je istakao da ponekad univerzitetski/e profesori/ce, obično onih izvan STEM oblasti (*Science, Technology, Engineering, Mathematics*), propagiraju teorije zavjere ili pseudonaučne koncepte i uvjerenja. Stoga, čak i institucije visokog obrazovanja mogu biti, i u nekim slučajevima to i jesu, mesta sa kojih se šire dezinformacijski narativi.¹⁰⁶

Senada Ćumurović, šefica komunikacija u BHRT-u i Jelena Kalinić, biologinja i naučna novinarka, složile su se da je medijsko praćenje pandemije nezadovoljavajuće, posebno zbog dezinformacija o vakcinama protiv Covid-19. Jedan od problema koje su obje naglasile jeste nedostatak bh. eksperata/tica koji/e bi bili/e spremni/e dati objašnjenja i pomoći uklanjanju sumnji kroz svoje medije nastupe.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Drlić, Tatjana. "BiH do sada vakcinisala oko 30% stanovništva, nedovoljno za kolektivni imunitet". N1, 17.2.2022. <https://ba.n1info.com/vijesti/bih-do-sada-vakcinisala-oko-30-stanovnistva-nedovoljno-za-kolektivni-imunitet/> (pristupljeno 31.3.2022).

¹⁰⁶ "Mi i na privatnim i javnim fakultetima imamo osobe koje (javno) propagiraju takve stvari. Najčešće, to nisu osobe iz ove oblasti, fizike ili hemije, ali su tu negdje, i onda je to očigledan primjer poznatog Dunning-Kruger efekta. Neko nauči nešto malo o nekoj temi i onda imaju dovoljno samopouzdanja da o tome pričaju javno".

¹⁰⁷ "Postoji generalni nedostatak eksperata u Bosni koji mogu pričati o ovoj temi, ili ih mi ne znamo prepoznati, jer uvijek iste osobe govore (eksperti koju su spremni davati izjave za medije) i često se obraćamo ljudima iz Hrvatske, Srbije, ili našim ekspertima koji rade u nekim drugim zapadnoevropskim državama, i pozivamo ih da se online uključe i jave. Dakle, postoji objektivan nedostatak ljudi koji mogu kompetetno govoriti o ovim temama u medijima", izjavila je Ćumurović.

Kalinić je naglasila da se eksperti/ce iz BiH moraju više okrenuti javnosti i prestati šutjeti o dezinformacijama koje se tiču polja njihove ekspertize, što je trenutno slučaj.

Međutim, ona je također primijetila da problem postoji i na strani medija, s obzirom na ozbiljan nedostatak eksplanatornog naučnog novinarstva,¹⁰⁸ ali i generalni nedostatak medijskog interesa za naučno novinarstvo.

Kalinić, koja vodi informativnu kampanju „Nauka govori”¹⁰⁹ u partnerstvu sa stranicom za provjeru činjenica Raskrinkavanje, navela je primjer svojih blogova: jednog koji je u potpunosti posvećen informiranju javnosti o vakcinama¹¹⁰ i drugog o nauci općenito,¹¹¹ čije sadržaje *mainstream* mediji rijetko prenose iako je potpuno besplatan. Stoga, koliko god da su takvi resursi rijetki, problem je što mediji ne koriste ni one koji jesu dostupni.

Sead Šadić, šef Odjeljenja za zdravstvo i ostale usluge Vlade Brčko distrikta, vjeruje da su lokalne institucije napravile ozbiljne propuste u različitim segmentima javnog zdravstva, tako da nije iznenađujuće da značajan broj građana/ki ima „nepovjerenje u određene medicinske procedure i traži informacije (o zdravlju) na društvenim mrežama“ ili drugim nekredibilnim izvorima zbog nedostatka proaktivnog pristupa institucija. Stoga bi institucije trebale biti više proaktivne, pružati više informacija javnosti i podizati nivo povjerenja u medicinu. Šadić vjeruje da su mediji snažan saveznik u prevenciji, ali da se institucije ne trebaju samo oslanjati na tradicionalne medije.

S obzirom da dosta građana/ki traži informacije na društvenim medijima, tu bi i institucije trebale biti prisutne kako bi ljudi mogli imati alternativu mnogobrojnim izvorima dezinformacija na istim tim mrežama. Istakao je da Odjeljenje za zdravstvo i ostale usluge Vlade Brčko distrikta ima Facebook stranicu na kojoj građani/ke dnevno dobijaju informacije o imunizaciji i brojevima Covid-19 slučajeva.¹¹²

¹⁰⁸ "Mediji bi trebali davati objašnjenja o tome kako, na primjer, vakcine djeluju; šta se njima može, a šta ne može postići, ali takav sadržaj apsolutno nije prisutan u mainstream medijima", rekla je Kalinić.

¹⁰⁹ Serija "eksplejnera" objavljena pod hashtagom #NaukaGovori, kreirana u formatu koji je namijenjen društvenim medijima, koja daje tačne, ažurirane i naučno utemeljene informacije o imunizaciji protiv Covid-19.

¹¹⁰ Vidjeti: Vakcine. Vakcine. <https://vakcine.ba/> (pristupljeno 31.3.2022).

¹¹¹ Vidjeti: Quantum of Science. Quantum of Science. <https://quantumofjk.blogspot.com/> (pristupljeno 31.3.2022).

¹¹² Vidjeti: Facebook stranica Odjeljenje/Odjel za zdravstvo i ostale usluge. <https://www.facebook.com/zdravstvobdbih> (pristupljeno 31.3.2022).

Stranica aktivno koristi materijal iz drugih informativnih kampanja o imunizaciji protiv Covid-19, kao što su "eksplejnери" SZO, kojima se razbijaju pogrešne predstave o pandemiji:

<https://www.facebook.com/zdravstvobdbih/posts/259314779710508>, ili "eksplejner" pomenute kampanje #NaukaGovori: <https://www.facebook.com/zdravstvobdbih/posts/251162553859064>.

Jelena Vujić, glasnogovornica Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, navela je da je ovo ministarstvo provelo dva interna istraživanja u 2020. i 2021. godini i da su oba pokazala da je ministar Alen Šeranić percipiran kao javna ličnost koja je pružala korisne informacije o pandemiji (rangiran na prvom mjestu 2020. a 2021. godine na trećem, kada su lokalni domovi zdravlja prepoznati kao primarni izvor korisnih informacija). Vujić ovo interpretira kao rezultat strategije Ministarstva koja je podrazumijevala smanjen broj dnevnih pres-konferencija tokom 2021. godine u poređenju sa prethodnom godinom. Ona ocjenjuje odgovor medija na pandemiju kao zadovoljavajući, ali i naglašava da je svjesna dezinformacija na društvenim mrežama i vjeruje da je pružanje činjenica jedini način da se njihovo širenje spriječi. Vujić je također istakla da je Ministarstvo komuniciralo sa građanima/kama preko svoje Facebook stranice, gdje su se mogle naći informacije vezane za vakcine.¹¹³

Druge intervjuirane osobe su također spomenule prisutnost na društvenim mrežama, posebno kao preporuku za medije da kreiraju što više eksplanatornog sadržaja za komunikaciju sa mlađom publikom. Jelena Kalinić naglašava da bi mediji trebali obratiti pažnju i na komentare na svojim internet-stranicama i društvenim mrežama, jer se oni naširoko koriste kao mjesta širenja dezinformacija i teorija zavjere.

Ona također misli da se mediji trebaju fokusirati na različite načine prezentiranja medijskog sadržaja, koristeći popularne formate kao što su *Instagram Reels*, ali prepoznaće da prelazak na ovaj tip sadržaja zahtijeva značajna sredstva, što predstavlja problem blogerima/kama i manjim medijima. Nedostatak finansijskih sredstava za stvaranje više kvalitetnog sadržaja problem je koji ističe i Senada Ćumurović.

Azra Maslo, šefica Odjela za medijsku pismenost, i Maida Čuhalović, šefica Sektora za programski sadržaj i žalbe Regulatorne agencije za komunikacije BiH (RAK), izjavile su da je RAK imao vrlo ograničen mandat kada su u pitanju dezinformacije u medijima (TV i radio), te da nisu zaprimili bilo kakve žalbe na ovakvu vrstu sadržaja od početka pandemije.

¹¹³ Facebook stranica Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100064985854728> (pristupljeno 31.3.2022). Stranica, međutim, djeluje kao da je neaktivna od novembra 2021. godine.

Kao što je Maslo objasnila, RAK je kreirao neformalnu mrežu institucija, medija i predstavnika/ca organizacija civilnog društva posvećenih jačanju medijske pismenosti, udruženih na web i Facebook stranicama pod nazivom „Medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini”.¹¹⁴ Cilj ove inicijative je ne samo da se poveća nivo medijske pismenosti već da se kreiraju prilike za saradnju različitih aktera/ki. Prema njihovom mišljenju, ova vrsta multisektorske saradnje je pravi način borbe protiv dezinformacija u bh. medijima.

Međusektorsku saradnju spomenule su i druge intervjuirane osobe. Jelena Kalinić također vidi snažnije povezivanje medija, organizacija za provjeru činjenica i istaknutih eksperata/ica kao dio mogućeg rješenja u suzbijanju dezinformacija. Ona posebno naglašava da je važno ohrabriti naučnike/ce i eksperte/ice koji/e nisu naviknuti/e na javne nastupe, da dijele svoju ekspertizu kroz medijske kanale, da se povežu sa medijima, steknu vještine i znanja potrebne za javni nastup, javni govor i slično. Ona vidi međusektorsku saradnju kroz jačanje novinarstva zasnovanog na činjenicama i raskrinkavanju pseudonauke kao ključne u ovim naporima. Kalinić, međutim, ukazuje i na probleme izvan sfere javne komunikacije, kao što su pogrešne informacije koje ljudi dobijaju od svojih porodičnih doktora/ica, koji/e nisu specijalizirani za grane medicine kao što je imunologija (što je potvrđeno i ovim istraživanjem). Ona smatra da se zdravstveni/e radnici/e moraju kontinuirano educirati o vakcinaciji kako bi se sprječile situacije da pacijenti/kinje od njih dobijaju zastarjele ili čak netačne informacije o vakcinama.

Profesor Sanjin Gutić također naglašava relevantnost saradnje među različitim sektorima te ističe da univerzitet, kao institucija, treba biti saveznik civilnom sektoru, medijima i fact-checkerima u borbi protiv dezinformacija. Gutić također vidi problem u činjenici da se ne čuje glas kredibilnih eksperata/tica u situaciji kada bi trebali/e biti najglasniji/e. On naglašava da rezultati ovog i sličnih istraživanja trebaju biti predstavljeni i da se o njima treba razgovarati u akademskim institucijama (konkretno, na Univerzitetu u Sarajevu). Gutić vjeruje da bi takve aktivnosti trebale također potaći šиру diskusiju o ulozi Univerziteta kao društvene institucije i institucije koja treba poticati pozitivne promjene i tako utjecati na javno mnjenje.

¹¹⁴ Vidjeti: Facebook stranica Medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini. <https://www.facebook.com/mipismenostbih> (pristupljeno 31.3.2022), te Medijska i informacijska pismenost. <https://medijskapismenost.ba/> (pristupljeno 31.3.2022).

ZAKLJUČCI

OGRANIČENJA OVOG ISTRAŽIVANJA

Kao što je to slučaj sa svakim istraživanjem, postoje neka ograničenja koja treba navesti prije razmatranja zaključaka i preporuka utemeljenih na rezultatima istraživanja.

Kvantitativno istraživanje rađeno je putem online upitnika i diskusije u fokus-grupama su također provedene online, s obzirom na ograničenja zbog pandemije. Online upitnici i fokus-grupe su neminovno pomakli demografske karakteristike učesnika/ca ka mlađoj populaciji. Ovo i druga ograničenja vezana za demografske karakteristike ponderirana su u kvantitativnom istraživanju kako bi podaci bili usklađeni sa demografskim karakteristikama zemlje. Odgovori ispitanika/ca ponderirani su korištenjem podataka iz popisa iz 2013. godine, koji sami po sebi imaju određena pograničenja, kako je već objašnjeno u ovom izvještaju.¹¹⁵

Jedan od razmatranih problema je zahtjevna priroda i dužina upitnika, koje su mogle utjecati na odgovore učesnika/ca. Od njih se očekivalo da odgovore na mnogobrojna pitanja o različitim temama, od kojih su mnoge polarizirajuće ili im je pripisana određena društvena stigma. Ova vrsta pitanja mogla je prouzrokovati negativne osjećaje kod ispitanika/ca (što se dešavalo u fokus-grupama), te je postojala zabrinutost da će ispitanici/e možda izbjegavati da iskreno odgovore na takva pitanja. Međutim, diskusije u fokus-grupama u velikoj mjeri su potvratile prisustvo stavova i uvjerenja koje su pokazali rezultati ankete. Dodatno, ispitanici/e su iskoristili/e otvorena anketna pitanja o vjerodostojnosti javnih ličnosti, gdje su mogli/e upisivati svoje odgovore, da izraze svoja mišljenja o pandemiji, pokazujući veliki interes za temu. Ovi nalazi nas uvjeraju da su odgovori na upitnik bili iskreni i autentični.

Kada je u pitanju kvalitativni dio ovog istraživanja, bitno je istaći da su diskusije u fokus-grupama adresirale duboka uvjerenja i složene teme u kratkom, ograničenom periodu. Stavovi vezani za pandemiju i vakcinaciju nisu samo stavovi vezani za pitanja od značaja za zdravlje. Oni također uključuju duboko nepovjerenje prema institucijama i ekspertima/cama, procesuiranje velike količine suprotstavljenih informacija o vakcinalima i pandemiji iz različitih izvora, pritisak referentne grupe za kojeg su osjećali da mu se trebaju prilagoditi, usvojeni pogled na vakcinaciju kao nešto što potencijalno prijeti njihovom tjelesnom integritetu, strah za sebe i članove/ice svojih porodica, ekonomski pritisak, lično iskustvo s virusom, itd. To su okolnosti u kojima je

¹¹⁵ Vidjeti naslov Pandemija Covid-19 u BiH u ovom izvještaju.

učesnicima/cama na kratko predstavljen sadržaj koji je u kognitivnoj disonanci sa njihovim uvjerenjima, a zatim je od njih zatraženo da ponovo procijene svoja uvjerenja. Tako velika promjena u stavovima zahtjeva vrijeme i trud, te nije realistično očekivati brze rezultate i promjenu mišljenja u takvim okolnostima. Rezultate kvalitativnog istraživanja stoga treba gledati kao vrijedan uvid u logiku takvih uvjerenja, koja može dati vrijedne informacije kreatorima/cama javnih politika, edukatorima/cama, medijima i drugima akterima/kama u procesu promišljanja novih informacijskih i komunikacijskih strategija, više nego ih posmatrati kao "nacrt" za kreiranje takvih politika i strategija.

GENERALNO VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE

Kao što su pokazali rezultati istraživanja, skoro polovina učesnika/ca može se opisati kao neodlučna u vezi sa teorijama zavjere. To znači da su njihovi odgovori većinom bili da se niti slažu, niti ne slažu sa većinom konspiracijskih narativa, ili da su se podjednako slagali/e sa jednim, a ne slagali/e sa drugim teorijama zavjere. Nešto detaljniji uvid u specifične vrste konspiracijskih narativa pokazuje da postoje oscilacije u odnosu na ovaj opći rezultat, ali da su rijetko statistički značajne.

U interpretaciji ovih rezultata, bitno je imati na umu da su ove tvrdnje, korištene kako bi se izračunao indeks, bile nedvosmisleno lažne i da su sadržavale destruktivne svjetonazore kao što su antisemitizam, ksenofobija i antinaučni stavovi. Preko četvrтине populacije smatra ove tvrdnje vjerovatnim ili istinitim, dok skoro polovina nije sigurna da li su ove netačne i potencijalno radikalizirajuće tvrdnje istinite.

Dok ova nesrazmjera koja ide u korist netačnih i potencijalno štetnih svjetonazora može biti razlog za zabrinutost, ovaj rezultat treba posmatrati i kao priliku za moguća rješenja. Istraživanja pokazuju da su osobe koje imaju ekstremne poglede manje sklene promjeni takvih stavova, dok su osobe sa umjerenim pogledima otvorene za promjenu stavova kada im se predoče dokazi.¹¹⁶ Činjenica da je polovina (47%) ispitanika/ca "u sredini" na spektru vjerovanja u teorije zavjere, ostavlja dovoljno prostora za promišljanje strategija i politika kojima bi se gradila otpornost na takve narative i spriječilo njihovo dalje širenje. Demografski gledano, ova se populacija sastoji od neznatno **više žena nego muškaraca**,

¹¹⁶ Lazer, David, et al. "Combating Fake News: An Agenda for Research and Action". *Harvard Kennedy School, Northeastern University*, 2017. <https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2017/05/Combating-Fake-News-Agenda-for-Research-1.pdf?x78124> (pristupljeno 31.3.2022).

uglavnom je u srednjoj životnoj dobi, nije fakultetski obrazovana i većinom živi u ruralnim **sredinama**. Ovi nalazi mogu biti korisni za kreiranje nijansiranih komunikacijskih strategija i razvoja planova za medijsko opismenjavanje. Međutim, činjenicu da ne postoje značajne oscilacije između različitih demografskih grupa kada je u pitanju generalno vjerovanje u teorije zavjere, treba imati u vidu kada se razmatraju informacijske i komunikacijske strategije te programi medijskog opismenjavanja koji se trebaju provoditi u svim demografskim grupama.

POVJERENJE I INFORMACIJSKA PISMENOST

Mnogi/e ispitanici/e iskoristili/e su pitanje o javnim ličnostima koje su bile dobri izvori informacija o pandemiji da opišu zašto su izabrali/e baš tu ličnost, ili zašto smatraju da niko nije bio dobar izvor takvih informacija. Ovi odgovori, kao i diskusije u fokus-grupama, pružaju dobar uvid u percepciju javnih informacija koje su različiti/e akteri/ke pružali o pandemiji.

Učesnici/e u fokus-grupama, kao i ispitanici/e u anketi, često su izražavali/e stav da ne postoji konsolidovano znanje o virusu. Nekoliko ispitanika/ca koristilo je termin „nagađanje“ u diskusiji o tome koja je javna ličnost smisleno govorila o pandemiji (jedan od odgovora u anketi je bio da „apsolutno niko“ nije pružio korisne informacije i da su „sve samo nagađanja“; drugi odgovor je glasio „nije mi niko dokazao da zna o kovidu istinu samo nagađaju“).

U nekim slučajevima, čak i ispitanici/e koji/e jesu imenovali/e javne ličnosti čije su izjave smatrali/e kredibilnim, učinili/e su to uz zadršku, pokazujući sličan nivo nepovjerenja da se bilo šta zaista o pandemiji (Ministar Alen Šeranić, osoba koja je bar meni izgledala kao da *koliko-toliko* razumije situaciju u kojoj se nalazimo.“). Pored toga što su uglavnom nesvesni/e da postoji stručni konsenzus, učesnici/e fokus-grupa i nevakcinisani/e ispitanici/e su u podjednakoj mjeri pokazali/e nepovjerenje prema javnim institucijama i naučnim autoritetima. Mnogi učesnici/e ukazali/e su da „jedan doktor govori jedno, drugi drugo“, predstavljajući bilo kakvo znanje o pandemiji kao pitanje perspektive, a ne činjenica.

Bitno je istaći da su se neki/e od učesnika/ca fokus-grupa – a vjerovatno i ispitanici/e – našli/e u situacijama u kojima su od svojih doktora/ica čuli stavove koji pokazuju

skepticizam prema vakcinama, ili čak antivakcinacijske stavove. Efekat takvih situacija pojačan je zbog nedostatka funkcionalne naučne pismenosti: kao što je to uočeno u fokus-grupama, ne postoji razlikovanje između ličnog mišljenja, anegdota i naučnog konsenzusa u procjeni kredibiliteta i težine tvrdnji doktora/ica. No, čak i kod onih koji se ne slažu sa antivakcinacijskim stavovima, značajna javna vidljivost osoba koje su ih propagirale, stvorila je dojam da je struka podijeljena po pitanju imunizacije (što se vidjelo i u diskusijama u fokus-grupama).¹¹⁷

Može se pretpostaviti da efekat online „echo komora“ koje kreiraju algoritmi društvenih mreža pojačava dojam da konspiracijski narativi imaju istu ili čak veću težinu od naučnih narativa utemeljenih na dokazima.

Ukoliko je digitalno okruženje u kojem se osoba nalazi zasićeno dezinformacijama, a ne postoji podjednako prisutna protivteža u vidu informacija iz vjerodostojnih izvora, lako se može dobiti utisak da ovi pogledi predstavljaju široki društveni konsenzus i/ili „objektivnu istinu“.

Ista „mašina“ koja stalno proizvodi nove količine istih sadržaja ne samo da potvrđuje već i osnažuje takve poglede koji mogu, dugoročno, voditi ka radikalnim i ekstremističkim pokretima i ideologijama. Zapravo, baš je tokom pandemije uočen porast broja radikalnih ideologija zasnovanih na teorijama zavjere čiji su sljedbenici/e bile/e skloni/e agresivnom ponašanju, kao što je to QAnon;¹¹⁸ kao i porast uznemiravanja fact-checkera, novinara/ki pa čak i naučnika/ca koji/e su postali/e mete onih koji/e su smatrali/e da je pandemija lažna, ili da su svi prethodno spomenuti dio zavjere.¹¹⁹ Ispitanici/e su također smatrali/e da su tvrdnje javnih ličnosti bile „nedosljedne“, interpretirajući to kao rezultat neiskrenosti javnih ličnosti koje su bile „prisiljene“ ili „potplaćene“ da promijene svoje mišljenje. Zastupljenost ovakvog viđenja stvari vjerovatno upućuje na činjenicu da su ljudi bili preplavljeni zbumujućim informacijama o novom, zastrašujućem događaju velikih razmjera, i da mediji, javne ličnosti i institucije nisu pomogli u borbi protiv informacijskog haosa, niti su pružili efikasne smjernice za navigiranje u informacijskom okruženju.

Ovo je posebno istinito za informacije koje su kružile online prostorom. Brzi rast naučnog znanja o virusu nije bio praćen razumljivim objašnjenjima namijenjenim široj

¹¹⁷ Jedan/na od ispitanika/ca napisao/la je: "Ne mogu navesti niti jednu javnu ličnost, zato što se većina njih, koliko ja mogu vidjeti, izjašnjava kao antivakseri, tako da nisam primjetio/la nikoga ko je pokušao pružiti tačne i korisne informacije".

¹¹⁸ Cvjetićanin, Tijana. "Fact-checking in the Balkans", 2020.

¹¹⁹ Cvjetićanin, Tijana. "Shut Up in the Name of Free Speech". *Transitions*, 6.7.2021.

<https://tol.org/client/article/shut-up-in-the-name-of-free-speech.html> (pristupljeno 31.3.2022).

publici, koja bi joj pomogla da razumije kako raste naučno znanje o pandemiji i zašto se neke mjere i preporuke mijenjaju u skladu s tim. U isto vrijeme, navodna objašnjenja koja su nudili/e teoretičari/ke zavjere bila su lakša za razumjeti i upakovana u uvjerljive priče, povezane sa drugim, već prihvaćenim teorijama zavjere (kao što su narativi o "tajnim vladarima svijeta"). Kao rezultat, protok vijesti nalikovao je na haotičnu bujicu nejasnih, kontradiktornih i sumnjivih informacija, te su promjene preporuka ili nove činjenice o virusu bile shvaćene kao još jedan dokaz da se o virusu zapravo ništa ne zna.

Pored onih koji/e su se osjećali/e zatrpanim informacijama, ili nesigurnim oko toga kome da vjeruju, određeni broj učesnika/ca – većinom onih koji/e su izrazili/e snažno vjerovanje u konspiracijske narative o pandemiji – pokazao je ekstremni nivo nepovjerenja, koji je graničio sa paranoičnim pogledom na svijet. Neki od odgovora na upitnik, naprimjer, sadržavali su izjave da se nikome od javnih ličnosti ne može vjerovati, jer „nam svi žele zlo zarad ličnih interesa”, ili da „su svi plaćeni”.

Jedan od odgovora je čak implicirao da imenovanje kredibilnih izvora u anketi može biti rizično po te osobe („Neću da vam kažem jer biste nešto mogli da iskoristite protiv te osobe”). Ni kod mnogih učesnika/ca u fokus-grupama nije bilo mnogo sumnje u ideju da su nedefinirani „moćni akteri” – bilo da su to političari/ke, vlade ili farmaceutske kompanije – namjerno pustili smrtonosni virus na cijeli svijet, te im je magloviti i apstraktni motiv neodređene „finansijske koristi” bio prihvatljiv kao razumno i uvjerljivo objašnjenje za takve postupke.

Čak i bez tako ekstremnih primjera, nedostatak povjerenja u društvu očit je i iz kvalitativnih i kvantitativnih rezultata istraživanja. Vidljiv je i njegov uticaj na ponašanje: nevakcinisani/e ispitanici/e mnogo su više vjerovali da su bolnice namjerno preuveličavale broj smrtnih slučajeva od Covid-19, te manje vjeruju zdravstvenim institucijama na svim nivoima.

Opravdano se može zapitati da li su relevantni/e akteri/ke poduzeli/e sve što je bilo u njihovoј moći kako bi pomogli/e ljudima da razumiju pandemiju i svoju ulogu u njenom širenju ili zaustavljanju - i, ako nisu, kako bi se to moglo učiniti tako da se dopre do svih ljudi, čak i onih koji su vrlo skeptični i nemaju povjerenja u institucije (političke i naučne), ili ih čak smatraju štetnim.

Snažno vjerovanje u teorije zavjere, iako je prisutno u značajnoj mjeri, ipak još uvijek nije preovlađujući način razmišljanja u društvu. Ovo je vidljivo ne samo iz vrijednosti indeksa vjerovanja u teorije zavjere već i iz mnogo većeg slaganja učesnika/ca sa 11 kontrolnih

tvrđnji u upitniku nego sa 48 tvrdnji koje su sadržavale netačne i obmanjujuće navode preuzete iz konspiracijskih narativa.

Međutim, diskusije u fokus-grupama pokazale su da je takve stavove, jednom usvojene, veoma teško preokrenuti i da imaju veliki potencijal da utječu na ponašanje, u ovom slučaju odluke vezane za zdravlje. Većina ovih učesnika/ca ostala je nezaštićena protiv Covid-19 zbog nedostatka povjerenja u medicinu, institucije ili kredibilne medije, te zbog snažnog vjerovanja u široko rasprostranjene teorije zavjere o pandemiji.

Dok su prethodna istraživanja pokazala da vjerovanje u jednu teoriju zavjere podiže vjerovatnoću vjerovanja u druge teorije zavjere,¹²⁰ ovo istraživanje također pokazuje da intenzitet vjerovanja u različite konspiracijske tvrdnje nije nužno isti. Tokom procesa regrutiranja učesnika/ca u fokus-grupe, odbijeni/e su oni/e koji/e imaju snažna uvjerenja u najraširenije teorije zavjere iz oblasti politike, zdravlja i tehnologije. Međutim, iako u regrutnom upitniku nisu iskazali/e snažno vjerovanje u konspiracijske tvrdnje, tokom diskusija u fokus-grupi njihovo vjerovanje u teorije zavjere vezane za Covid-19 (i bolest i imunizaciju) bilo je izuzetno snažno i otporno na bilo koju vrstu argumenata koji su im bili predstavljeni iz pozicije zdravstvenih institucija ili medicinskih eksperata/tica.

Ovo se također može smatrati dokazom da intenzitet takvih uvjerenja može biti „situacioni“, to jest uslovljen količinom pažnje, kvalitetom informacija i stavovima o konkretnoj temi koji su u društvu prihvaćeni u određenom trenutku. Moguće je da su takva vjerovanja promjenjiva ukoliko se promijeni jedan ili više navedenih faktora, bez obzira na to koliko su čvrsta bila ranije.

Dodatno, dio nevakcinisanih učesnika/ca je izričito naveo da bi (nevolejko) razmotrio vakcinaciju, ukoliko bi u suprotnom bilo negativnih posljedica za neke od važnih aspekata njihovog života (posao, putovanja, primanje odgovarajuće medicinske njege). Iako ne bi nužno promijenili/e svoje stavove ili svjetonazor, oni/e bi, ukoliko je to potrebno, promijenili/e svoje ponašanje, što bi – u nekim slučajevima – moglo rezultirati promjenom stavova ukoliko bi uvidjeli/e da nema očekivanih posljedica po njihovo zdravlje.

Slične argumente ponudili/e su ispitanici/e koji/e su odlučili/e da se vakcinišu krajem 2021. godine i uglavnom su to činili/e zbog posla ili putovanja, a ne zbog toga što su u međuvremenu promijenili stavove o sigurnosti ili efikasnosti vakcina.

¹²⁰ Wood, Michael J. et al. "Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories". *Social Psychological and Personality Science* 3(6), 2012. <https://doi.org/10.1177/1948550611434786>

Kreatori/ke javnih politika bi, stoga, trebalo da razmotre ove nalaze na dva nivoa:

- Politike i aktivnosti usmjerenе ka izgradnji otpornosti na teorije zavjere i dezinformacije u društvu;
- Politike i aktivnosti usmjerenе na rješavanje akutnih pitanja (kao što je porast antivakcinacijskih stavova tokom pandemije, ili širenje potencijalno radikalizirajućih ideja i pokreta), uključujući:
 - Informativne kampanje sa ciljem sprječavanja širenja i ukorijenjivanja dezinformacija i teorija zavjere u društvu;
 - Strategije zaustavljanja štetnih posljedica u slučajevima kada su ovakvi narativi već rasprostranjeni

PREPORUKE

DUGOROČNE POLITIKE ZA IZGRADNJU OTPORNOSTI PREMA TEORIJAMA ZAVJERE I DEZINFORMACIJAMA

Skoro svi intervjuirani akteri zagovaraju ili pozitivno reaguju na ideju multisektorskog pristupa borbi protiv dezinformacijskih narativa. Takav pristup podrazumijeva partnerstvo onih koji su na prvoj liniji odbrane od dezinformacija sa predstavnicima/ama drugih sektora, posebno onih koji imaju jaku komunikacijsku infrastrukturu, osiguranu kroz zdravstveni i obrazovni sistem. Sinergijski pristup istraživanju u ovom polju je također jedna od preporuka, kao i snažniji javni angažman onih koji/e proizvode visokospecijalizirano, ekspertsко znanje (povećanje vidljivosti eksperata/tica u medijima i na društvenim mrežama).

Slične preporuke mogu se pronaći i u relevantnoj literaturi, uzimajući u obzir različite sektore kao što su mediji, regulatorna tijela, fact-checking inicijative i tech-kompanije. Poseban naglasak treba staviti na pokretanje i održavanje međusobne saradnje, ali i na

poboljšanje individualne transparentnosti svakog od ovih sektora kako bi se izgradilo povjerenje u društvu.¹²¹

IZGRADNJA POVJERENJA

Povjerenje je jedan od ključnih faktora koje treba uzeti u obzir u promišljanju dugoročnih procesa, posebno u društvu koje je duboko opterećeno nepovjerenjem u institucije i ključne izvore informacija. Stoga, sistemska posvećenost i strateška orientacija ka izgradnji otpornosti na dezinformacije moraju primarno biti ustanovljene na institucionalnom nivou. U postizanju ovih ciljeva, može se i treba osloniti na znanja aktera kao što su akademski/e istraživači/ce i fact-checkeri/ke, ali oni ne mogu zavisiti samo od ovih aktera.

Orijentacija ka izgradnji otpornosti i edukacija javnosti protiv dezinformacija moraju poteći od javnih institucija i biti usvojene na strateškom nivou. To znači da se problem mora prepoznati, politike razviti, a rješenja implementirati i promovirati na institucionalnom nivou, primarno – ali ne isključivo – na svim nivoima obrazovnog sistema.

Nedostatak povjerenja u institucije koji prožima cijelo društvo direktno je povezan sa sklonošću prihvatanja bizarnih tvrdnji kao što su to tvrdnje o (zlo)namjernom djelovanju zdravstvenih institucija protiv stanovništva. Postoje duboko usađeni razlozi za to nepovjerenje, uključujući visok nivo percepcije korupcije (posebno u zdravstvenom sektoru), nisku efikasnost birokratiziranog javnog sektora, nefunkcionalnu i nestabilnu političku klimu, nizak društveni kapital i nizak stepen povjerenja u društvu, od kojih su neki direktno povezani sa ratom 1992-1995. godine. Ovo su povoljni preduslovi za razvoj konspiracijskih stavova, imajući na umu da veliki dio društva ne vjeruje da institucije rade u njihovom interesu. Najvažnija preporuka u tom pogledu je ona koju je istovremeno najteže postići – uspostavljanje efikasnih i funkcionalnih institucija u demokratskom društvu umjesto partitokratskog sistema koji ovisi o reproduciraju etnopolitičkim podjela i nepovjerenja.

Postoji slična kriza povjerenja i u medije, koji su u fokus-grupama većinski opisani kao sektor koji radi „za nekog“ više nego što radi na informiranju javnosti. Dodatno, samo je nekoliko medijskih ličnosti iz svijeta novinarstva navedeno kao vjerodostojan izvor informacija o pandemiji.

¹²¹ A. Melro, S. Pereira. "Fake or Not Fake? Perceptions of Undergraduates on (Dis)Information". *Media Studies: Digital Literacy and Propaganda Special Issue*, 10(19), 2019, str. 46-68.
https://www.fpzg.unizg.hr/_download/repository/ms_vol10_br19_kb_tisak.pdf

Drugi zabrinjavajući trend jeste da se polovina (49,6%) ispitanika/ca donekle ili u potpunosti slaže s tvrdnjom da ugledni međunarodni mediji „režiraju“ neke od događaja o kojima izvještavaju. Ova tvrdnja korespondira s teorijama zavjere o „kriznim glumcima“, po kojima su žrtve različitih nasilnih i/ili tragičnih događaja (ratni zločini, policijska brutalnost, masovna sumnjična ubistva, prirodne nesreće) zapravo plaćeni glumci/ice, te se poriče da su se tragični događaji prikazana u vijestima ikada dogodili. Ovaj ekstremni stav, tipičan za radikalne konspiracijske pokrete u SAD-u kao što su QAnon i slični, dobio je značajan nivo slaganja u uzorku. Skoro polovina ispitanika/ca složila se s njim, 30,6% bilo je neodlučno, a samo je 19,8% izjavilo da se donekle ili u potpunosti ne slaže s takvim tvrdnjama.

Međutim, kao što je to slučaj s nepovjerenjem u institucije, ovaj deplasirani skepticizam u medijski integritet samo je djelić kompleksnije slike. Dok su teorije o „kriznim glumcima“ konspiracijske fantazije, ljudi imaju legitimne pritužbe na kredibilitet, profesionalizam i vjerodostojnost bh. medija i medija u regiji.

U cijeloj regiji u kojoj se govori BHS jezik (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora i Srbija) postoji više od 2.000 medijskih izvora u bazi podataka fact-checking stranice Raskrinkavanje, što znači da je svaki bio ocijenjen barem jedanput za objavljivanje lažnih ili netačnih informacija. Veliki broj ovih ocjena uključuje klikbejt i slične tehnike obmane korištene za privlačenje publike sa ciljem finansijskog dobitka, uz zanemarivanje vrijednosti informacija i profesionalnih standarda objavljenog sadržaja. Ovo je direktni rezultat modela oglašavanja na društvenim mrežama, koji je značajno skrenuo medijsku produkciju od izvještavanja ka senzacionalizmu. Zajedno sa političkom pristrasnošću, koja se u bh. medijima često i ne krije, takvo informacijsko okruženje kreira nepovjerenje kod publike, naviknute da doživljava razne “prevare” od strane izvora na koje bi se trebala osloniti za tačne informacije. Sve ovo dodatno usložnjava i pogoršava informacijski haos, što se pokazalo posebno opasnim tokom pandemije.

Upravo se u ovom širem kontekstu trebaju posmatrati ove preporuke za adresiranje pogrešnih uvjerenja i stavova. Kao što Caulfield ocjenjuje, problem je više u „krizi reputacije“¹²² nego u „krizi istine“, te on više leži u *nepovjerenju i cinizmu* nego u pogrešnim i netačnim uvjerenjima. Ove tendencije prema dezintegraciji činjenične vrijednosti informacija i samog koncepta istine tipične su za autoritarne sisteme i korozivne su za demokratsko društvo: “U svijetu u kojem se ništa ne može znati i u

¹²² Caulfield, Michael. “Recalibrating Our Approach to Misinformation.” *EdSurge*. 9.12.2018. <https://www.edsurge.com/news/2018-12-19-recalibrating-our-approach-to-misinformation> (pristupljeno 31.3.2022).

kojem se svi kreatori/ce znanja smatraju kompromitiranim, ne postoji istina, samo moć".¹²³

Adresiranje strukturalnih problema unutar važnih sektora odgovornih za informiranje javnosti je, stoga, jedna od najvažnijih preporuka koja proizlazi iz ovih nalaza. Da bi se moglo ustanoviti šta je tačno, istinito i vjerodostojno, moraju postojati stubovi kredibilnosti na kojima se gradi razumijevanje ovih koncepata. Druga važna preporuka je učenje vještina koje se više ne mogu posmatrati u odvojenim poljima medijske pismenosti, digitalne pismenosti i naučne pismenosti - iako svaka od njih ima svoju vrijednost. One bi, međutim, morale biti viđene kao elementi integralnog pristupa informacijskoj pismenosti koja treba biti ugrađena u obrazovni sistem i usvojena kao strateških cilj u politikama različitih javnih sektora.

OBRAZOVANJE I INFORMACIJSKA PISMENOST

Studije su pokazale da čak i male intervencije u digitalnoj pismenosti imaju utjecaj na sposobnost ljudi da identificiraju netačne informacije. Izloženost čak i bazičnim „Savjetima za prepoznavanje lažnih vijesti“¹²⁴ na internetu poboljšava sposobnost ljudi da uoče dezinformacije. Preciznije, izloženost ovakvim sadržajima uticala je na to da se promijeni percepcija tačnosti naslova vijesti, kako onih iz *mainstream* medija tako i lažnih vijesti, pri čemu su ispitanici/e nakon savjeta za prepoznavanje lažnih vijesti počeli manje vjerovati *svim* prikazanim medijskim naslovima, „iako su efekti na drugo [lažne vijesti] značajno veći“.¹²⁵ Ovaj nalaz – da usvajanje vještina medijske pismenosti može povećati skepticizam prema tačnosti vijesti općenito – također sadrži važno upozorenje za kreatore/ke javnih politika, koje ponovo naglašava značaj integralnog pristupa informacijskoj pismenosti: kritičko razmišljanje samo po sebi nije dovoljno za borbu protiv dezinformacija, posebno ne kada su u pitanju kompleksni sistemi poput teorija zavjere koje su našle plodno tlo u online svijetu.

Kako bi ove vještine bile učinkovite i kako kritičko razmišljanje ne bi skliznulo u cinizam u savremenom svijetu koji se sve više digitalizuje, ključna je sposobnost da se „efektivno

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Tips to Spot False News, Facebook Help Center.

<https://www.facebook.com/help/188118808357379> (pristupljeno 31.3.2022).

¹²⁵ Guess, Andrew M. "A digital media literacy intervention increases discernment between mainstream and false news in the United States and India." *PNAS*, 117(27), 2020, str. 15536-15545.

<https://doi.org/10.1073/pnas.1920498117>

procijeni reputacija eksperata/tica, ideja, institucija i drugih".¹²⁶ Online ekonomija, uključujući i onu informacijsku, zavisi, naime, od privlačenja i zadržavanja pažnje gledatelja/ki - to je činjenica koju uspješno eksploriraju akteri poput "teoretičara/ki zavjere", kao što je to istakao Caulfield.¹²⁷ Vještine kritičkog razmišljanja, koje podrazumijevaju temeljitu i duboku analizu informacija na koje nailazimo, nisu nužno produktivne i mogu imati kontraefekt u borbi protiv takvih narativa, jer „cilj dezinformacija je da pridobije pažnju, a kritičko razmišljanje predstavlja duboku pažnju”.¹²⁸

Umjesto oslanjanja na donekle zastarjelu ideju da je njegovanje kritičkog razmišljanja samo po sebi dovoljno za suprotstavljanje dezinformacijama, kreatori/ke javnih politika trebaju sarađivati sa ekspertima/cama iz različitih sektora radi razvijanja nastavnih planova, alata i kampanja putem kojih bi se ljudima pružila znanja i vještine koje su im potrebne za procjenu **kredibilnosti informacijskih izvora na brz i efikasan način**, uslovljen tempom razvoja informacijskog okruženja. Takav zadatak, prilagođen savremenom informacijskom okruženju, može biti ostvaren samo ako se različite dimenzije informacijske pismenosti uče integralno i promoviraju kroz različite javne sektore.

Ovaj sinergijski pristup treba uključivati snažniju saradnju između aktera kao što su obrazovne institucije, akademска zajednica, mediji, civilno društvo, eksperti/ce za dezinformacije i fact-checking, regulatorna i druga javna tijela. Tako bi se stvorio širok front sa jasnim fokusom na educiranje o **principima informacijske pismenosti**, koje ovdje razumijevamo kao kombinaciju digitalne pismenosti, medijske pismenosti, naučne pismenosti, te potencijalno i političke pismenosti, budući da teorije zavjere često služe kao pseudopolitički okviri koji svojim sljedbenicima/ama omogućavaju da stvarni građanski angažman zamijene „kliktivizmom“ na društvenim mrežama.

Pristup koji stavlja naglasak na kredibilitet/reputaciju može se činiti suprotan logici ili čak biti pogrešno shvaćen kao zagovaranje *ad hominem* logičke pogreške umjesto „prave“ informacijske pismenosti. Ali njegova je suština zapravo u sposobnosti da se procjene kvalitet izvora informacija na način koji odgovara novom informacijskom okruženju. Alati koji su nekada bili na raspolaganju samo tradicionalnim izvorima informacija i koji su zahtijevali značajne resurse (profesionalna audio/video produkcija, vizuelni dizajn, mogućnost da se do publike dođe kroz štampu ili emitiranje programa, oglašavanje, itd) danas su postali dostupni skoro svima. Naizgled kredibilni medijski

¹²⁶ Caulfield, Michael. "Recalibrating Our Approach to Misinformation." 2018.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Warzel, Charlie. "Don't Go Down the Rabbit Hole". *The New York Times*, 18.2.2021.

<https://www.nytimes.com/2021/02/18/opinion/fake-news-media-attention.html> (pristupljeno 31.3.2021).

izvještaji mogu se u potpunosti fabricirati uz mall ili nikakav trošak putem široko dostupnih aplikacija koje postaju sve bolje u produkciji simulacija kao što su *deep fakes*, koje su nekad bile rezervirane samo za skupu studijsku produkciju. Naučno znanje se također falsificira – kako kroz porast „predatorskih časopisa”, tako i kroz oportunističke kanale na društvenim mrežama, gdje samoproglašeni istraživači/ce nude svoja „otkrića” nastala u potpunosti izvan naučne metode. No, ovi jeftini informacijski produkti mogu kod publike kojoj nedostaje naučne pismenosti lako proći kao nauka utemeljena na činjenicama, kao što skoro svaki sadržaj može biti maskiran u profesionalni medijski sadržaj. Upravo se to i dešava na društvenim mrežama, koje potiču proizvodnju viralnog sadržaja kao način zarade novca (monetizacije).

U takvim okolnostima, reputacijska dimenzija izvora informacija ponekad postaje jedina stvar koja može pomoći u razlikovanju kredibilnih izvora od dobro upakovanih teorija zavjere, jer sve drugo može izgledati potpuno identično gledatelju/ki koji/a ne posjeduje dobre vještine informacijske pismenosti.

Obrazovni sistem također mora bolje osluškivati informacijske potrebe savremenog svijeta i početi da odgovara na dezinformacijske trendove koje otkrivaju akademska istraživanja, ali i praksa borbe protiv dezinformacija. Mnogi fenomeni vezani za STEM discipline postaju sve teži za razumijevanje ljudima koji nemaju diplome iz tih oblasti i teoretičari/ke zavjere ih iskorištavaju kako bi profitirali na lažnim „objašnjenjima“ tih fenomena. Ali, ovi procesi također utječu na „staro“ i ustanovljeno znanje, pa možemo svjedočiti kako se, recimo, mRNK vakcine propituju isto koliko i kondenzacijski tragovi koji se vide prilikom avionskih letova (a koje teoretičari zavjera interpretiraju kao „zaprašivanje iz zraka“) ili čak zakrivljenost Zemlje, koju negira pokret „ravnozemljijaš“ koji se širi po cijelom svijetu.

Ove i slične teme koje su već postale mete konspiracijskih narativa trebaju biti kontekstualizirane i pokrivenе kroz sistem osnovnog i srednjeg obrazovanja, sa naglaskom na stvarne probleme koje takva uvjerenja i nerazumijevanje nauke mogu proizvesti ili su to već učinili. Edukacija o teorijama zavjere i dezinformacijskim narativima kao takvim, treba postati dio obrazovnog sistema, tako da školska djeca budu „imunizirana“ protiv takvih narativa, te da istovremeno budu opremljena znanjem i alatima kako bi i starijim članovima/icama porodice i zajednice pomogla da bolje razumiju fenomene koji su meta dezinformacija.

Opravdano je očekivati da će starije dobne skupine lakše povjerovati u takve narative, s obzirom na to da postoji jasan generacijski jaz u sposobnosti da se ocijeni kredibilitet takvih tvrdnji. Važnost vršnjačke edukacije također ne smije biti zanemarena, jer

društveni pritisak može biti bitan faktor u prihvatanju, ali i preispitivanju štetnih uvjerenja i ideja.

Konačno, potrebna su dodatna istraživanja kako bi se razumjeli kompleksni fenomeni poput vjerovanja u teorije zavjere i njihova povezanost sa mnogim drugim faktorima koji nisu razmatrani u ovom izvještaju. Ovo i druga istraživanja trebaju biti korištena za kreiranje i ažuriranje dugoročnih politika u izgradnji otpornosti na dezinformacije.

KAMPANJE INFORMISANJA: PREVENCIJA UKORJENJIVANJA DEZINFORMACIJA I TEORIJA ZAVJERE

Dok su međusektorske politike neophodne u dugoročnoj izgradnji otpornosti i poboljšanju informacijske pismenosti, krize poput pandemije zahtijevaju precizniji i brži odgovor.

Kampanje informiranja trebaju biti pokrenute blagovremeno i adresirati slabe tačke u društvenom razumijevanju novih, kritičnih ili nestabilnih situacija koje su plodno tlo za širenje dezinformacija. U specifičnom slučaju pandemije Covid-19 nije bilo teško predvidjeti da će jedna od glavnih meta dezinformacija biti vakcine protiv ove bolesti. Postojanje antivakcinacijskog pokreta već je bilo dobro dokumentirano, a njegova povećana aktivnost jasno vidljiva od samog početka pandemije. Takva saznanja mogla su osigurati dovoljno vremena javnim institucijama da se pripreme za adekvatan odgovor – onaj koji bi bio usmjeren na “imunizaciju” javnosti protiv dezinformacija.

Potreba za takvim odgovorom vidljiva je i iz ovog istraživanja. Jasan indikator koji upućuje na ovakav zaključak jeste visoko pozicioniranje Alena Šeranića, ministra zdravlja i socijalne politike Republike Srpske, kao vjerodostojnog izvora informacija o pandemiji (kako u ovom, tako i u istraživanju koje je provelo njegovo ministarstvo). Dosljedna medijska prisutnost ministra, koji je također ekspert (epidemiolog) i koji nastupa sa institucionalne pozicije institucije, dijeleći ažurne informacije prilagođene javnosti, pozitivno je prihvaćena i imala je utjecaj na javno mnjenje i potencijalno na ponašanje: većina ispitanika/ca koja je odabrala Šeranića kao kredibilan izvor bila je vakcinisana. Međutim, primjer jednog predstavnika institucija daleko je od dovoljnog za stvaranje odgovarajuće zaštite od dezinformacija koje su se širile kroz različite kanale mnogo većom brzinom, intenzitetom i dosegom u odnosu na službene informacije.

Kao što su to primijetili Lewandowsky i drugi, pristup „imunizacije“ pokazao se efikasnijim u odnosu na pokušaje da se obuzda širenje dezinformacija i konspiracijskih narativa kada se već ustale u nekoj grupi ili društvu.¹²⁹

Pripremanje javnosti na moguću pojavu obmanjujućih ili lažnih narativa o vakcinaciji zasigurno bi umanjilo prihvatanje takvih ideja i bolje približilo široj populaciji činjenice o postojanju naučnog konsenzusa o novoj bolesti, te o vakcinama kao najsigurnijem i najefikasnijem načinu za sprječavanje širenja bolesti i smanjenje smrtnosti.

Da bi ovakve strategije bile moguće, mora se ustanoviti sistem ranog upozoravanja u kojem bi eksperti/ce i praktičari/ke iz različitih oblasti imali/e funkcionalan mehanizam za podizanje nivoa svijesti i alarmiranje donositelja/ki odluka kada uoče znakove rasta dezinformacijskih trendova. Međusektorska saradnja koju trebaju voditi javne institucije, ali i otvorenost za aktere kao što su civilno društvo, mediji, naučna zajednica itd, ključni je preduslov za efikasnost takvog sistema.

Pristupi zasnovani na istraživanjima također bi se trebali primjenjivati, jer različite demografske grupe mogu biti više naklonjene vjerovanju u teorije zavjere, te i kampanje informiranja treba usmjeravati na one koji/e su pod najvećim rizikom da postanu žrtve dezinformacijskih narativa. Utvrđivanje koje grupe su više podložne dezinformacijama, na koju vrstu poruka reagiraju i kakve su im informacijske i komunikacijske navike može biti od velikog značaja za uspješno „cijepljenje“ protiv prihvatanja konspiracijskih i drugih štetnih narativa.

¹²⁹ Lewandowsky, Stephan et al. *The COVID-19 Vaccine Communication Handbook. A practical guide for improving vaccine communication and fighting misinformation*, 2021. SciBeh. <https://sksto/c19vax> (pristupljeno 31.3.2022).

STRATEGIJE ZA ZAUSTAVLJANJE ŠTETNIH POSLJEDICA: PROMJENA PONAŠANJA

Kao što je i ovo istraživanje pokazalo, kada jednom usvojeno vjerovanje u teorije zavjere postane ukorijenjeno, veoma je teško suprotstaviti mu se "razumskim" pristupom, to jest pružanjem činjenica ili ukazivanjem na logičke nedosljednosti unutar takvih vjerovanja. Pokušaji da se utječe na promjenu takvih uvjerenja teško mogu biti uspješni i vjerovatno nisu vrijedni truda, za razliku od kampanja koje nastoje da preduhitre teorije zavjere i dezinformacije.

Međutim, u situacijama u kojima je značajan broj osoba u populaciji usvojio štetna uvjerenja, napori bi trebali biti usmjereni na adresiranje takvih uvjerenja na smislen način, u mjeri u kojoj je to moguće. U slučaju prihvatanja antivakcinacijskih teorija zavjere, buduća istraživanja, moguće intervencije i informacijske strategije mogli bi biti više fokusirani na dobrobiti koje osoba može imati od vakcinacije – bilo da se radi o mogućnosti putovanja, mogućnosti uživanja u zabavnim događajima s drugim ljudima, mogućnosti rada, pristupa određenim javnim prostorima ili nečem drugom. Za razliku od toga, u većini dostupnog materijala iz informacijskih kampanja koji je testiran u fokus-grupama, naglasak je bio na negativnim ishodima koji bi se mogli desiti ljudima ukoliko se ne vakcinišu, umjesto da naglase pozitivne efekte takve odluke.

Način prezentacija informacija i poruka o vakcinama i pandemiji izuzetno je važan, naročito u smislu uticaja na ponašanje i odluke o zdravlju. Imajući na umu da većina učesnika/ca diskusija u ovom istraživanju nije bila sigurna da li je bolest opasnija od vakcinacije, teško da bi isticanje rizika od bolesti utjecalo na njih da promijene svoje ponašanje – a zasigurno ne na promjenu mišljenja. Moderna kognitivna nauka govori isto: poruke koje su fokusirane na gubitak (one koje ističu negativne posljedice ako se nešto ne uradi) efektivnije su u kampanjama koje nastoje potaći ljudi da na vrijeme otkriju postojanje bolesti, dok su poruke koje su fokusirane na dobrobit (one koje naglašavaju korist od poduzimanja određene akcije) mnogo efektivnije kada se promovira preventivno ponašanje (Rothman & Salovey, 1997).¹³⁰

¹³⁰ Rothman, Adam J. i Peter Salovey. *Shaping perceptions to motivate healthy behavior: The role of message framing*. Psychological Bulletin, 121(1), 3–19, 1997. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.121.1.3>

Dakle, isticanje jasnih dobrobiti od vakcinacije, onih koje utiču na svakodnevni život, može potaći više ljudi na vakcinaciju.

Kod osoba koje su već prihvatile konspiracijske narrative i zbog njih možda već donijele štetne odluke, taktike uvjeravanja moraju stremiti ka tome da budu što praktičnije i što efikasne "na površini", više nego da nastoje utjecati na stavove i razmišljanja na dubokom nivou. Dakle, takve informacijske taktike i intervencije trebaju biti usmjerene na promjenu ponašanja, a ne nužno stavova o temama koje su meta dezinformacija.

LITERATURA

KNJIGE

Barkun, Michael. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. University of California Press, 2003.

Blanuša, Nebojša. "Conspiracy Theories in and About the Balkans" in *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, edited by Michael Butter, and Peter Knight, 596-609. Routledge, 2021

Byford, Jovan. "Conspiracy Theories," in *Key Concepts in the Study of Antisemitism*, edited by Sol Goldberg, Scott Ury and Kalman Weiser, Palgrave Macmillan, 2021.

Girard, Pascal. "Conspiracy Theories in Europe During the Twentieth Century" in *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, edited by Michael Butter, and Peter Knight, 572-574. Routledge, 2021.

Oberhauser, Claus. "Freemasons, Illuminati and Jews: Conspiracy Theories and the French Revolution" in *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, edited by Michael Butter, and Peter Knight, 556. Routledge, 2021.

Pagán, Victoria Emma. "Conspiracy Theories in the Roman Empire" in *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, edited by Michael Butter, and Peter Knight, 535-540. Routledge, 2021.

Pipes, Daniel. *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where It Comes From*. New York: Touchstone Book, 1999.

Stano, Simona. "The Internet and the Spread of Conspiracy Content" in *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, edited by Michael Butter, and Peter Knight, 484. Routledge, 2021.

Turjačanin, Vladimir, Puhalo, Srđan, and Duška Šain. *Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini - Istraživanje zavjereničkih uvjerenja u postkonfliktnom društvu*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2018.

Walker, Jesse. *The United States of Paranoia: A Conspiracy Theory*. HarperCollins Publishers, 2013.

ČLANCI

Abalakina-Paap, M., Walter G. S., Craig, T., and Gregory, L.W. (1999). "Belief in Conspiracies." *Political Psychology*, 20, 637-647. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00160>

Berinsky, Adam J. (2017). "Rumors and Health Care Reform: Experiments in Political Misinformation." *British Journal of Political Science*, 47(2), 241-262.
<https://doi.org/10.1017/S0007123415000186>

Brotherton, R., French, C., & Pickering, A. (2013). "Measuring Belief in Conspiracy Theories: The Generic Conspiracist Beliefs Scale." *Frontiers in Psychology*, 4, 279.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00279>

Douglas, Karen et al. (2019). "Understanding Conspiracy Theories." *Political Psychology*, 40(S1), 3-35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>

Einstein, Katherine L. & Glick, David M. (2013). "Scandals, Conspiracies and the Vicious Cycle of Cynicism." Annual Meeting of the American Political Science Association.
<https://sites.bu.edu/dmglick/files/2014/01/BLS-IRSV5.pdf>

Guess, A. et al. (2020). "A digital media literacy intervention increases discernment between mainstream and false news in the United States and India." *PNAS*, 117(27), 15536-15545.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1920498117>

Goertzel, Ted. (1994). "Belief in Conspiracy Theories." *Political Psychology*, 15(4), 731-742.
<https://doi.org/10.2307/3791630>

Keeley, Brian. (1999). "Of Conspiracy Theories." *Journal of Philosophy*, 96(3), 109-126.
[10.2139/ssrn.1084585](https://doi.org/10.2139/ssrn.1084585)

Pereira, Sara & Melro, Ana. (2019). "Fake or Not Fake? Perceptions of Undergraduates on (Dis)Information." *Media Studies: Digital Literacy and Propaganda Special Issue*, 10(19), 46-68.
https://www.fpzg.unizg.hr/_download/repository/ms_vol10_br19_kb_tisak.pdf

Rogers, R. (2020). "Deplatforming: Following extreme internet celebrities to telegram and alternative social media." *European Journal of Communication*, 35(3), 213–229.
<https://doi.org/10.1177/0267323120922066>

Wood, M. J., Douglas, K. & Sutton, R.M. (2012). "Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories." *Social Psychological and Personality Science*, 3(6),
<https://doi.org/10.1177/1948550611434786>

PUBLIKACIJE

Bieber, Florian, Tina Prelec & Zoran Nechev. (2020). (publication). "Policy Brief: The Suspicious Virus: Conspiracies and COVID19 in the Balkans". BiEPAG. Accessed February 15, 2022, from <https://biepag.eu/publication/policy-brief-the-suspicious-virus-conspiracies-and-covid19-in-the-balkans/>

C.A. Why Not (2014). (publication). "Report on the Civic Monitoring of the Census in BiH 2013 – Popismonitor.ba." Accessed February 15, 2022, from https://zastone.ba/app/uploads/2014/03/Report-on-the-Civic-Monitoring-of-the-Census-in-BiH-2013--Popismonitor.ba_.pdf

Cvjetićanin, Tijana, Emir Zulejhić, Darko Brkan, Biljana Livančić-Milić. (2019). (publication). *Disinformation in the Online Sphere: The Case of BiH*. Citizens' Association "Why Not". Accessed February 12, 2022, from https://zastone.ba/app/uploads/2019/05/Disinformation_in_the_online_sphere_The_case_of_BiH_ENG.pdf

Graves, L., & Cherubini, F. (2016). (publication). *The Rise of Fact-Checking Sites in Europe*. Reuters Institute for the Study of Journalism with the support of Google Digital News Initiative. Accessed February 12, 2022, from <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/research/files/The%2520Rise%2520of%2520Fact-Checking%2520Sites%2520in%2520Europe.pdf>

Hasanagić, Srježana, Maja Papović, Erna Lević. (2021). (publication). *Research on Media Habits of Adults in BiH*. Council of Europe & Bosnia-Herzegovina Communications Regulatory Agency. Accessed March 30, 2022, from <https://medijskapismenost.ba/wp-content/uploads/2021/11/Posljednji-final-NEW-CC-for-CoE-BHS-Final-Report-211021-002.pdf>

Krupalija, Rašid et al. (2020). (publication). *Disinformation During Covid-19 Pandemic*, edited by Adnan Huskić and Tijana Cvjetićanin. Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit Bosnien-Herzegowina. Accessed February 15, 2022, from https://www.freiheit.org/sites/default/files/2021-05/disinformation_covid-19_march_2021.pdf

Lazer, David et al. (2017). (publication). *Combating Fake News: An Agenda for Research and Action*. Harvard University 'Northeastern University. <https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2017/05/Combating-Fake-News-Agenda-for-Research-1.pdf?x78124> Accessed March 31, 2022.

Lewandowsky, S. et al. (2021). (publication). *The COVID-19 Vaccine Communication Handbook. A practical guide for improving vaccine communication and fighting misinformation*. SciBeh. <https://sks.to/c19vax> Accessed March 31, 2022.

Rothman, A. J., & Salovey, P. (1997). *Shaping perceptions to motivate healthy behavior: The role of message framing*. Psychological Bulletin, 121(1), 3–19. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.121.1.3>

DODATAK

1) Kratke tvrdnje korištene za računanje indeksa vjerovanja u teorije zavjere

KONSPIRACIJSKE TVRDNJE	KONTROLNE TVRDNJE
Postoji "kabala" koja vlada svijetom i tajno čini nezamisliva zlodjela, naročito prema djeci.	Emisija stakleničkih gasova i globalno zagrijavanje ugrožavaju život na Zemlji.
Filmovi, TV serije, muzičke numere, javne manifestacije često sadrže mračne simbole kojima se pokušava uticati na našu podsvijest.	Svjetske vlade zbog ekonomskih interesa propuštaju rješiti problem globalnog zagrijavanja.
Rušenje zgrada Svjetskog trgovinskog centra u Njujorku 9.11.2001. godine je organizovano od strane američkih tajnih službi.	Vakcine nisu 100% efikasne u sprječavanju širenja bolesti Covid-19.
Dolazak migranata iz afričkih i azijskih zemalja dio je plana da se putem naseljavanja promijeni etnička struktura populacije na ovim prostorima.	Antipandemijske mjere su bile nasumične i nelogične.
Neke reportaže koje gledamo na svjetskim vijestima (CNN, BBC) zapravo su inscenirane i ne prikazuju stvarne događaje.	Kineske vlasti nisu pravovremeno objavile sve činjenice vezane za širenje koronavirusa.
Tragovi aviona koje vidimo na nebu, chemtrails, sadrže opasne tvari kao što su bojni otrovi ili teški metali	5G tehnologija će unaprijediti brzinu i kvalitet telekomunikacija.
Nestanak pčela povezan je sa djelovanjem 5G zračenja	Privatizacija državnih preduzeća poslužila je ličnom bogaćenju pojedinaca.
Porodice poput Rockefellera i Rothschilda iz sjene upravljaju svjetskim zbivanjima.	Mnoge farmaceutske kompanije morale su platiti odštetu ljudima koji su bili oštećeni njihovim nekorektnim praksama
Osobe poput Georgea Sorosa diktiraju politike mnogih svjetskih vlada.	Većina namirnica koje jedemo su genetski modificirane
Nevladine organizacije su najčešće samo paravan za špijuniranje i podrivanje vlasti kod nas.	Vakcine rijetko mogu imati ozbiljne neželjene efekte
Mala grupa ljudi je odgovorna za sve velike svjetske događaje, poput ratova, protesta, smjena vlasti.	Mnoge zarazne bolesti su iskorijenjene zahvaljujući vakcinama.
Dokazi o postojanju vanzemaljaca se kriju od javnosti.	

Holokaust (nacistički genocid nad Jevrejima) je preuveličan.	
Svakoga ko ima kompjuter spojen na internet tajno prate i neovlašteno nadziru.	
Jevreji/Židovi upravljaju najvažnijim svjetskim događajima.	
U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti „Novi svjetski poredak“.	
Koronavirus zapravo ne postoji.	
Stvarni lijek za Covid-19 se krije od javnosti.	
Naučnici nikada nisu izolovali virus SARS-CoV-2 (koronavirus).	
Pandemija je rezultat dogovora male grupe moćnika koji manipulišu svjetskim dešavanjima.	
Obdukcije Covid-19 pacijenata su zabranjene jer bi pokazale da virus ne postoji.	
Pandemija je dio skrivenog plana za smanjenje stanovništva.	
Pandemija Covid-19 je dio Agende 21/2030 i drugih planova za uspostavljanje Novog svjetskog poretka.	
Ljudi se u cijelom svijetu na uličnim protestima bore protiv tiranskih anti-Covid mjera.	
Političari/ke koji se vakcinišu pred kamerama ne dobijaju stvarnu vakcinu, nego placebo.	
Postoji veza između 5G tehnologije i koronavirusa.	
Američka vojska je napravila koronavirus kao biološko oružje.	
Bill Gates koristi koronavirus kao izgovor da putem vakcinacije čipuje i prati ljudе.	
Koronavirus ne postoji, stvarni uzrok bolesti Covid-19 je zaprašivanje iz zraka.	
Pandemija je samo izgovor za uvođenje 5G mreže.	
„Zviždači“ koji progovore o stvarnim opasnostima vakcinacije rizikuju svoju bezbjednost, pa čak i život.	
Nošenje maski tokom pandemije je dio plana za porobljavanje populacije.	
Bombardovanje osiromašenim uranijumom tokom devedesetih dovelo je do porasta malignih oboljenja na ovim prostorima.	
Jugoslavija se raspala jer je to bio plan velikih sila.	
Svjetske obavještajne službe pokušavaju upravljati političkim dešavanjima u BiH i okolini.	

Masovni protesti nikada nisu spontana okupljanja, njima se upravlja iz skrivenih centara moći.	
Države članice NATO posjeduju uređaje kojima mogu da utiču na vremenske prilike	
Josip Broz Tito je zapravo bio strani agent.	
Lijek za rak postoji, ali se krije od javnosti.	
U prirodi se nalaze lijekovi za mnoge teške bolesti, ali ih farmaceutska industrija potiskuje jer na njima ne može zaraditi.	
HIV virus je namjerno pušten u populaciju sa ciljem da uništi određene grupe ljudi.	
HIV virus je napravljen u laboratoriji.	
Nevakcinisana djeca su zdravija od vakcinisane.	
Vakcine koje su se davale prije rata bile su sigurnije od današnjih.	
U proteklih nekoliko decenija došlo je do porasta pojave autizma kod djece, čemu je vjerovatno uzrok vakcinacija	
HAARP sistem je napravljen sa namjerom kontrole vremena i kontrole ljudi.	
Vakcine sadrže teške metale koji narušavaju zdravlje vakcinisanih.	
Pomoću genetski modifikovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji.	

2) Šema boja za statistička odstupanja u tabelama

Pozitivna odstupanja (iznad prosjeka)

- Visoko odstupanje
- Srednje / više odstupanje
- Nisko odstupanje

Negativna odstupanja (ispod prosjeka)

- Nisko odstupanje
- Srednje / više odstupanje
- Visoko odstupanje

